

AJALOOLINE AJAKIRI

N° 2 **1932**
ÜHETEISTKÜMNES **AASTAKÄIK**

T O I M E T U S

H. KRUS
PEATOIMETAJA

O. LIIV / M. SCHMIEDENHELM
H. SEPP / P. TREIBERG

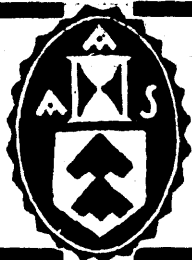
S I S U :

	Lk.
„Eesti professori“ küsimus Tartu vene ülikoolis. Hans Kruus .	65
Raamatukauplemisest rootsi ajal Tartus ja Pärnus, eriti akadeemia raamatukauplejaist. Fr. Puksov	88
Rootsi-Poola sõda Liivimaal 1600. a. ja 1601. a. alul. H. Sepp . . .	99
Akadeemiline Ajaloo-Selts 1931./32. tegevusaastal. M. Sorgsep . .	110
Varia	122

EESTI
RAHVUSRAAMATUKOGU

AJALOOLINE AJAKIRI

1932

N° 2

II VEERAND

TARTU

„Eesti professori“ küsimus Tartu vene ülikoolis.

Suur tunnustus ja tänu kuningas Gustav II Adolphi ajaloolisele otsusele Tartu ülikooli asutamise kohta ei lase aga siiski meid pidutseda segamatuis juubelitundmustes, kui hindame 300 aastat tagasi ellu kutsutud jubilaari loomingut ja vaimset palet selle rahva elu ja kultuuri vajaduste seisukohalt, kelle maa südames ta asutatud ja teetsenud. Süüdi on siin vähem jubilaar ise kui üldised poliitilised, ühiskondlikud ja kultuurilised olud. Ülikool pole saanud seista eraldatud oasina, vaid on ikka olnud täiel määral sõltuv oma ümbritseva elu üldolundist ja seda loonud ning mõjustanud tegureist.

Ellu kutsutud keskusliku ülesandega, teenida eeskätt seda riiki, kes maal omas poliitilist võimu, jäi ta suletuks selle maa enamurahva lastele, ja tema mõju selle rahva kultuuri arengule oli õigegi kaudne ja nõrgapingeline. Ja vene ajal, peale ligemale sajandipikkust olematust, uuesti ellu kutsutud, kujunes Tartu ülikool oma autonoomia paksude kaitsemüüride taga eeskätt saksakeelseks ja -meelseks kõrgemaks õppeasutiseks, mille kõrgelt hinnatud teadusliku loomingu hiilgus oli võrratult suurem tema elu äratavast ja kasvatavast soojusest kohalikkude enamurahvaste kultuuri arengule, kelle maa huvisid ta asutamisaktide järele oli kutsutud eriti teenima. Ülikooli venestamine murdis põhjalikult balti-saksa kõrgema õppeasutise uude suunda, jättis aga arvestamata Balti kohalikkude enamurahvaste kultuuri huve. Kui vene aja lõpukümnenditel hakkas helkima teatavat järeleandlikkust eestlaste ja lätlaste nõuetele ülikooli suhtes, siis oli see eeskätt mitmesuguste poliitiliste kombinatsioonide tulemus. Ülikool asutisena jäi endiselt võõrasemalikkude suhtumisse nende rahvaste kultuuri ja üldistesse eluvajadustesse. Kaudselt etendas ta muidugi suurt osa nende rahvaste tõusuteel, kuid mitte tahtlikult ja algatavalt.

Eesti poliitilisel iseseisvusel võis maa kõrgema õppeasutise suhtes olla ainult üks õige järeldus, ja nimelt: tema pidi uuesti ellu tõusma eesti ülikoolina, et teenida seda rahvast, kelle poliitilise loomingu, majandusliku arengu ja kultuuritahteliste püüete tulemusena ta uuesti tõusnud. Kui paratamatult tarvilik oli Tartu ülikooli uuestiloomisel valida just see tee, selleks oli oluliseks lisapõhjenduseks eesti ringkondade taotluste saatus, mida üritati vähenõudlikkudegi uuenduste teostamiseks eesti kultuuri arendamise huvides. Need taotlused koonduisid peamiselt nn. „eesti professori“ küsimusse, mis kerkis päevakorda alul eesti filoloogia, varsti ka usuteaduse alal ja lõpuks — 1917. a. — juba laiemas ulatuses. „Eesti professori“ idee on eesti ülikooli mõtte ideoloogiline eelkäija ja tema kujunemine ning saatus ühtlasi õige iseloomuline peatükk meie teadliku ühiskonna hariduspüüete ajaloos.

„Eesti professori“ küsimus võis tekkida eestluse positiivse nõudena alles teatavail eeldusel. Oli vaja õigegi teadlikku ja ühtlasi küllaltki nõudlikku rahvuskultuurilist orientatsiooni ning selle kultuuri enesegi taseme tõusu, kui sõandati esineda selle ideega. Ärkamisaja eelnev areng oli selleks vajaliku pinna loonud, kui hurdameelsete eesti tegelaste nõupidamisel 11. sept. 1878 sõnastatud nõudmiste hulgas võeti vastu ka punkt (VII): „Meie soovime Tartu universiteedi pääle täielist prohessori õpetustooli, Soomesugu keelte ja iseäranis Eesti keele ja vana aja uurimiseks¹⁾.“

See on teadaolevail andmeil eesti (õigemini: soome-ugri, eriti eesti) keele professuuri asutamise vajaduse esmakordne sõnastus²⁾. Kindlasti on selle paberile kirjutanud J. Hurda käsi. Ja tundub, nagu oleks ta iseennast ette näinud sellele „õpetustoolile“; nii väga olid ta eelnenud, nagu järgnevadki, teaduslikud harrastused arenenud suunas, et välja anda mõõtu, mis nüüd sõnastatud punktis fikseeritud.

Nõudmine oli esialgu küllaltki julge ja kaugeleulatav; väljavaated tema teostamiseks päris ähmased, arvatav kandidaatki oma teaduslikus kujunemistöös veel vajalikule astmele jõudmata. Nii ei leiagi meie lähemail järgmistel aastatel mingeid jälgi küsimuse edasiaren-

¹⁾ A. Kruusberg, Eesti Ajaloo Arkiiv II — Venestamise tulekul; Tartu 1922, lk. 49.

²⁾ Esmakordselt on eesti trükisõnas „Eesti professorit“ nimetanud küll vist Karula koolivanem Pärt Suija, omaaegne tuntud sakslaste käsilane ja Eesti Aleksandrikooli mõtte vastu vaidleja. Pilkelise poleemikavõttena soovitas ta „Eesti Postimehes“ 1878, nr. 3 — asutada Tartu ülikooli juurde Eesti Aleksandrikooli jaoks korjatud rahaga professor, mille ülesandeks oleks uurida eesti rahva keelt ja kombeid ning neid kirja panna, et hiljemini „kui peas sis ka aig kätte tullema, et Eesti rahvas vast tõises rahvas saap, siis kulutap temma auvusammas, ne omma ne kirja Eesti rahvast nink kelest, märane rahvas siin om ellanu nink mārast keelt nemma omma kõnnelnu.“

damisest. See tõuseb päevakorda, ja nüüd juba elavalt, 1882. aastal, ühenduses senaator Manasseini eeloleva revisjoniga.

Eesti rahvuslikes ringkonnis on tõsiselt liikumas kavatsus, esineda revideerivale senaatorile märgukirjaga ka eesti keele professori sisseseadmise kohta Tartu ülikoolis. Erilist aktiivsust ses suhtes oodatakse Eesti Kirjameeste Seltsilt. Põhjendatult tähendab „Olevik“: „Niikaua aga kui Tartus Eesti keele tarvis mitte professori pole, ei või tema [Eesti Kirjameeste Seltsi] töö mitte õieti edeneda³⁾.“ Kas Eesti Kirjameeste Seltsilt soovitatud aktsioon teostati, pole olevail andmeil selge. Küll aga polnud suuremais eestlaste poolt senaator Manasseinile esitatud märgukirjades unustatud ka eesti keele professorit, kelle ametissepanemist Tartu ülikooli peeti tarvilikuks⁴⁾.

Elavnenud huvi eesti keele professori asutamise vastu leiab kajastust ka ajakirjanduses, kus esineb sagedaid märkmeid ja harva sekka mõni juhtkirigi küsimuse kohta. Selle õppetooli peaülesannet nähtakse alul eeskätt eesti keele õpetamise süvendamises ülikoolis, mis olevat tarvilik eesti rahva keskel edaspidi tegevusse astuvate ametnikkude ettevalmistamisel⁵⁾. Kui aga küsimus oli olnud arutamisel ka õpetatud Eesti Seltsi koosolekul 5. mail 1882, avardub selle käsitlemine eesti ajakirjanduses juba märksa argumendirikkamaks.

Nimetatud koosolekul oli president Leo Meyer, saksa ja võrdleva keeleteaduse professor, tunnustanud eesti keele professori asutamise soovi „täiesti loomulikuks ja õigustatuks“, kuid leidis siiski selle teostamise esialgu olevat võimatu, sest et vastav kandidaat sellele kohale puuduvat⁶⁾. Läbirääkimistel sel puhul, millest oli osa võtnud ka dr. M. Veske ja dr. Fr. R. Kreutzwald, oli viimane oma raugaea väsimuse meeoleolus, pettununa ja kibestatuna eesti rahvuslikust liikumisest pidanud tarvilikuks kõnelda mitte eesti keele professori poolt, vaid selle teostamise võimatusest ja tarbetusest⁷⁾.

Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul avaldatud mõtete puhul peab „Olevik“ tarvilikuks eesti keele professori vajadust põhjendada juba ulatuslikumate argumentidega⁸⁾. Esikohale tõstetakse siin uuriuslikud ja keelearenduslikud ülesanded. Rõhutatakse, et kavatsatud õppetooli asutamine oleks suureks saavutuseks kogu keeleteadusele. Kuna „keelega ja keele iseloomuga õpitakse ka rääkijaid ja

³⁾ Olevik 1882, nr. 14; vrd. ka nr. 21, 23; Eesti Postimees 1882, nr. 17; Perno Postimees 1882, nr. 17.

⁴⁾ Vrd. H. Kruus, Eesti Ajaloo Lugemik III; Tartus 1929, lk. 294; ka märgukiri Rāpinast 7. IX 1882, — Grenzsteini kirjakogu V, lk. 210, EKIA [= Eesti Kultuurilooline Arhiiv].

⁵⁾ Vrd. Eesti Postimees 1882, nr. 13.

⁶⁾ SB GEG 1882, lk. 135 jj.

⁷⁾ Neue Dörptsche Zeitung 1882, nr. 104.

⁸⁾ Olevik 1882, nr. 21.

nende iseloomu tundma“, ulatuksid selle õppetooli töötulemused keeleteaduse kitsamast raamistikust ka väljapoole. Eriti tähtsa arvatakse olevat eesti keele professori töö „Eesti keele hariduse kallal“, s. o. keele arendamise alal. Jä viimasel kohal nimetatakse uue professuuri ülesannete hulgas vajadust levitada eesti keele oskust ka ülikoolinoorsoo, eriti sakslaste keskel, kust tulevikus tuleb ametnikke Eesti ala jaoks.

„Eesti Postimehe“ argumendivaesem juhtkirjanik, kes „Olevikus“ äsja ilmunud kirjutise mõju all, rõhutab omalt poolt: „Eesti keelele oleks juba Tartu universiteedi asutamisest saadik kõige vähem üks professor pidanud olema... Suur kool on juba vanaks saanud, aga veel ei ole sammugi tehtud Eesti keele õpetooli asutamiseks“).

Kuna prof. L. Meyer oli eesti keele professuuri loomise pidanud esialgu võimatuks just vajaliku kandidaadi puudumise tõttu, siis leiab see argument nii „Oleviku“ kui „Eesti Postimehe“ äsjatsiteeritud juhtkirjades erilist tähelepanu. „Olevik“ kirjutab sel puhul: „Asutatagu meile täna Eesti keele professori koht ja meie toome enestele homme Soomest mehe, kes oma ettelugemisi sedamaid võib hakata. Antakse meile aga üks pool ehk terve aasta aega siis võime meie ka ligedamalt mehi leida, kes selle ammeti pääle kõigiti tublid on. Kui meie siin ainult üht ainsat nime: J. Hurt, nimetame, siis oleme oma ütelse küllalt põhjendanud. Eesti-Soome keelte tarvis on akadeemikus leitud, ja nüüd ei pea prohessori leitama.“ — „Eesti Postimees“ arvab, et vastava kandidaadi professuurile võiks kergesti saada, kui teda ülikooli kulul ette valmistataks. Kandidaat peaks aga tingimata eestlane olema, „muidu ei või tema Eesti keele vaimu mitte nii täiesti tunda kui tarvis.“ Muidugi peaks ta ka „teisi Soome sugu keeli tundma.“

Kreutzwaldi sõnavõtu puhul eesti keele professuuri vastu avaldatakse mõlemas ajalehes võõrastust ja kurbust. „Eesti Postimees“ tuletab meelde dr. J. Krohni kirjutist ühes soome ajakirjas, milles autor kurjustanud Balti olude kitsameelsete juhtide üle, kes lasknud Kreutzwaldil oma jõu argipäeva askeldusis ära kulutada ja pole võimaldanud seda rakendada ulatuslikumale kultuuritööle vastava professuuri loomisega, mis igal teisel maal oleks olnud endastmõistetav. Kreutzwaldil polevat põhjust hoida nende poole, kes ka kohalikus ülikoolis „küll vihmausside ja sitikate elu uurivad, aga meie tervet rahvast nii halvaks peavad, et nad teda ega tema keelt tundma ei õpi, ehk küll nad rahva seas elavad, ja kes mitte väikest sõrmegi ei ole liigutanud Eesti kirjavara kasvatamiseks.“

Esitatud avaldised ajakirjanduses eesti keele professuuri küsimuses näitavad suhteliselt juba õige kõrget taset selle küsimuse käsitlemisel. Asja osatakse põhjendada juba ulatuslikumate rahvus-

⁹⁾ Eesti Postimees 1882, nr. 22.

kultuuriliste ja keelearenduslike motiividega. Siin on rakendatud omajagu tagajärjekalt eesti keele arendamise kõrgemate nõudmiste põhjendamisel argumentid, mida J. Hurt oli varemini sõnastanud eesti emakeelse kooli ideoloogia rajamisel. Ühtlasi ilmneb 1882. a. eesti ajakirjanduses esinenud mõtteavaldusis eesti keele professuuri puhul õigegi kriitiline hinnang Tartu ülikooli osa kohta eesti kultuuri arengus. Juba ironiseeritaksegi tema „vihmausside ja sitikate“ üle ja nõutakse, et ta ka rahvast hakkaks nägema. Nähtavasti veel teravamini tahetakse selles küsimuses sõna võtta ülikooli kohta, mida muide teadusliku õppeasutisena kiidetakse, kuid tsensuuri kitsas värav ei lase arvustust läbi¹⁰⁾.

Järgnevat aastail on „eesti professori“ küsimus eesti ajakirjanduses ja tegelaste kirjavahetuses mattunud nagu unustuse hõlma. Ta tõuseb õrnalt liikvele, siiski laiema avalikkuse ette kandumata, 1886. a., pärast seda kui J. Hurt oli s. a. 12./24. veebruaril Helsingi ülikoolis kaitsnud oma doktori-väitekirja soome-ugri keeleteaduse alal eestiainelisel teemal: „Die estnischen Nomina auf — ne purum“. Et see oli sündmuseks, mis „suguvendade keskes suurt rõõmu“ valmistas, nagu A. Grenzstein kodumaalt teatas¹¹⁾, on mõistetav. Ja loomulikult järelmaks sellele pidas „Oleviku“ toimetaja Tartu eestlaste poolt samme kohalikus ülikoolis eesti keele professuuri asutamiseks.

Grenzstein omalt poolt astus selleks ühendusse ka õppekonna kuraatoriga. Väljavaateid aga ei avanenud siin mingisuguseid. Kuraator oli „kindla rõhuga“ tähendanud, et soovitud professuuri asutamiseks Tartu ülikoolis ei olevat vähematki lootust¹²⁾, sest seda ei võimaldavat ülikooli maksev põhikiri. Ja pealegi ei olevat selleks valitsuselt vajalikku krediiti loota. Grenzsteini arvates võiks asi liikuma hakata, kui ülikool ise küsimuse algataks, milleks ta tahtis läbi rääkida prof. L. Meyeriga, kes teatavasti varemini oli enese kuulutanud eesti keele professuuri asutamise põhimõtteliseks pooldajaks. Teise võimalusena paistis Grenzsteinile, kui Vene teadusteakadeemia asja aktiivselt pooldaks.

Paar nädalat hiljemini võis Grenzstein saata Hurdale veel pahemaid teateid. Ta oli vahepeal mõjukamate venelaste juures asja suhtes pinda sondeerinud, kus oli selgunud, „et praegu üht Eesti professori õppetooli asutamist Tartus Vene poolt milligi kombel ette ei võeta, sest et venelastel üht usaldusmäär ei ole, kes selle ameti enesele saaks. Oleks neil see, siis saaks see amet ilma takistuseta asutatud.“ Hurta pidavat venelased teadusliku ettevalmistuse poo-

¹⁰⁾ Vrd. Eesti Postimees 1882, nr. 44 — juhtkiri „Tartu Ülikool ja Eesti rahvas“, millest tsensor lasknud läbi ainult lühikese alguse.

¹¹⁾ A. Grenzstein — J. Hurdale 15. II 1886, Hurda kogu, EKIA.

¹²⁾ A. Grenzstein — J. Hurdale 3. III 1886, Hurda kogu, EKIA.

lest küll sündsaks kandidaadiks, kuid poliitiliselt vastuvõtmatuks kui „Balti Sakslaste laager“ seisjat¹³⁾.

Selle teatega kaob „Eesti professori“ küsimus kuni sajandi lõpuni A. Grenzsteini kirjadest Hurdale. Ta ei tõuse elavamalt ja mõjukamalt esile ka mujal. Ägedamasse arenguhoogu astunud venestamisega pärivett ujuvas eesti ajakirjanduses ilmub ainult „Valguses“ 1889 (nr. 15) kellegi A. A. nimetähtedega juhtkiri, milles tervitades ülikooli kavatsetavat venestamist ühtlasi esitatakse võimudele „palavam palve“, „et Tartu universiteeti Eesti keele kõnetool asutatud saaks ja Eesti keele professor ametisse pandaks.“ Põhjendusena tuuakse peamiselt praktiline tarve — õpetada ülikoolis tulevasile eesti rahva keskel teotsevaile ametnikele ka selle rahva keelt. Ulatuslikumaid ideoloogilisi argumente ei esitata.

Kui ülaltoodud ridu kirjutati, oli Baltimaade venestamispolitiika üldsuund juba täiesti väljakujunenud ja selle teostamiseks maksuma pandud rida tähtsaid korraldusi (eriti kooli- ja politseireformi alal, millele varsti järgnes kohtureform). Otsustatud oli ka Tartu ülikooli venestamine, milleks algust tehti kõigepealt õigusteaduskonnaga¹⁴⁾. Kuna ülikooli venestamisreformi aluseks oli kaks põhipüüet — maksuma panna kõigis teaduskondades, peale usuteaduskonna, vene õppe- ja asjaajamiskeel ning ühtlustada selle ülikooli põhikord üldvenelise, teiste ülikoolide suhtes 1884. aastast peale maksva põhikorruga —, siis oli siin tegemist muidugi valitsusvõimude puhtpoliitilise aktiiooniga. See oli osa riigivõimu üldpoliitikast Baltimaade suhtes, mis pidi „riikliku ühtluse“ nimel sulatatama üldvenelisse olukorda. Selliseil eeldusil polnud riigivõimul vähematki huvi, asutada vene mõõttude järele ümberkorraldatavas ülikoolis veel mingit eripalgelist eesti keele professuuri. See oli koguni vastuolus venestamispolitiika üldsihiga. Kuid taktiliselt oleks „eesti professuuri“ asutamine tolleaegse Tartu ülikooli saksapärasuse lammutamisel ometi olnud osav samm. Väike kontsessioon selle õppetooli asutamise näol oleks olnud rohkesti mõjukaks ideoloogiliseks põhjenduseks nii ülikooli kui üldises venestamisreformis üritatud põhjalikule ümberkujundamisele. Oli ju alles mõni aasta varemini J. Aksakov, Baltimaade „Venele lähendamise“ kirglik ja mõjukas ideoloog, oma teravas arvustuses Tartu ülikooli kohta avaldanud lõikavaid mõtteid selle asutise kui „lätlaste ja eestlaste vägivaldse ja kunstliku saksastamise ning [kohaliku] rahvastiku määratuma enamiku väikearvulisele saksa vähemikule juriidilise ja vaimlise ikestamise võimsaima vahendi“ kohta¹⁵⁾. Loomulik järel

¹³⁾ A. Grenzstein — J. Hurdale 17. III. 1886, — Hurda kogu, EKIA.

¹⁴⁾ Vrd. E. Petuhov, Imperatorskij Jurjevskij, bövšij Derptskij Universitet v poslednij period svoego suššestvovanija (1865—1902); S.-Peterburg 1906 (tsit. Petuhov, II), lk. 36 jj.

¹⁵⁾ Rusj 1884, nr. 12, lk. 6, — vrd. Sotšinenija J. S. Aksakova, VI; Moskva 1887, lk. 144 jj.

dus siit, teha „ikestamise vahend“ vabastamise abinõuks, jäi aga ametlikule venestamispoliitikale täiesti võõraks. Venestamine teostati arvestamata kohaliku enamusrahva minimaalseidki erisoove. Nii ka ülikoolis. Eesti kultuuri huvid langesid järjekordselt võõra võimu politika ohvriks. „Eesti professori“ idee vaibumine oli seda lihtsam, et tsen-suuri ohjeldatud ja venestamise demoraliseeritud eesti ühiskondlik mõte ning tegelaskond ei suutnud ülikooli reformi teostamise kestes avaldada vähematki survet varemini kavatsetud professuuri kasuks.

Ülikooli venestus võimude poolt määratud raamides oli juba pea täiesti teostatud, kui „eesti professori“ küsimus tõuseb uuesti päevakorda 90-ndate aastate teisel poolel; seekord mitte enam eesti keele, vaid tegelise usuteaduse eestikeelse õppetooli algatusena. Välispoolseks algatajaks siin on A. Grenzstein, kes ses küsimuses toimib käsikäes Tartu ülikooli innuka venestaja rektor A. Budilovitšiga. Toetus viimase poolt on ilmselt tingitud tema venestamispoliitikast endistele alustele jäänud saksa õppekeelega usuteaduskonna suhtes.

Kuna Tartu ülikooli usuteaduskonna venestamine tekitas mitmesuguseil, nii poliitilisel kui pedagoogilisel põhjusil ülepääsematuid raskusi, jäi tema õppekeeleks endiselt saksa keel. Nii moodustas see teaduskond teatava võõrkeha venestatud ülikoolis kui tervikus. Ja sellena jäi ta kestvalt ebamugavaks pinnaks venestajate silmas. Korduvalt olid õppekonna kuraator M. Kapustin ja ülikooli rektor A. Budilovitš õhutanud mõtet teda eraldada ülikoolist iseseisvaks asutiseks. Kuid ikka tagajärjeta¹⁶⁾. Seetõttu tuli venestamispoliitika huvides teed leida usuteaduskonna õppepersonaali ümberkujundamise kaudu. Selle saksa koosseisu ideoloogilisse ühtlusse oli löödud teatav pragu 1893. a. prof. J. Kvačala määramise kaudu, kes nii oma rahvuslikult päritolult kui ka ilmavaatelt ei kuulunud oma teaduskonna ametivendade suletud perre¹⁷⁾. Kuna ta ükski oli siiski võimetu saksa enamiku vastu, oli viimase mõju vähendamise huvides saada sobivaid lisajõude Kvačalale. See kaalutus, peale üldpoliitiliste ülikooli venestamisreformi suhtes, oligi ilmselt rektor Budilovitšil, kui ta otsustas toetada eesti- ja lätikeelsete professuuride asutamist praktilise usuteaduse alal.

Kas A. Budilovitš ise selle mõtte algatajaks oli, on andmete puudusel raske otsustada, kuigi see sisuliselt sugugi võimatu pole. Väliselt aga oli selle algatuse autoriks A. Grenzstein. Viimane oli juba 1895. a. lõpul rektoriga ühendust pidamas¹⁸⁾. Tõenäoliselt olid

¹⁶⁾ Vrd. Petuhov, II, lk. 55.

¹⁷⁾ Vrd. Hugo Semel, Die Universität Dorpat; Dorpat 1918, lk. 48 jj. (prof. K. Girgensohni kirjutis Tartu ülikooli usuteaduskonna kohta). J. Kvačala oli pärit Ungarist, rahvuselt slovak.

¹⁸⁾ [A. Grenzstein], Ajaloo album — päevik 1895: 2. XII, 14. XII ja 21. XII.

nende vahelised kokkupuuted juba varemini alanud. Võimalik, et neil läbirääkimistel ka tegelise usuteaduse eestikeelse õppetooli asutamise küsimus kõne alla tuli. Oma esimese sammuna sel puhul märgib Grenzstein päevikusse 14. oktoobril 1896¹⁹⁾: „Andsin täna ülikooli rektorile palvekirja selle kohta, et ülikoolis eestikeelne professor tegelise usuteaduse tarvis saaks asutatud. On tarvis vaadata, kas seda paljud soovivad.“

Esitatud märgukirjas²⁰⁾, milles autor soovib asutada Tartu ülikooli juurde tegelise usuteaduse alal eesti ja läti professuurid, peab ta võimalikuks lahendada see küsimus ühenduses käimasoleva ülikoolireformiga, kuna varemini selle algatamine oleks vaevalt andnud tagajärgi. Uute professuuride vajadust põhjendab Grenzstein nelja argumendiga. Kuna kogu Baltimaade koolikorralduses antakse usuõpetust lastele emakeeles, mis kirikuõpetajate juhtida, olevat tarvis viimaseid selleks eriliselt ette valmistada, et nad võiksid rahva mõtlemisviisile ja usutundele võimalikult lähedale pääseda. Edasi pidavat need professuurid aitama parandada seni pahena esinevat saksa kirikuõpetajate puudulikku rahvakeele oskust. Uued õppetoolid vaigistaksid rahva keskel valitsevat ärevust ja rahuolematust kirikuõpetajate suhtes, kui oleks teada, et tulevaste hingekarjaste praktiline ettevalmistamine toimub koguduse huvisid teravamalt silmaspidades. Ja lõpuks tunneksid eesti ja läti professuuride täitjad, kellena tuleksid arvesse muidugi vastavaist rahvustest kandidaadid, paremini kohaliku rahva vajadusi, mis mõjustaks soodustavalt noorte kirikuõpetajate ettevalmistamist.

Uheaegselt märgukirja esitamisega hakkab Grenzstein algatatud professuuri kasuks organiseerima ka mujalt eestlaste poolt kollektiivmärgukirju²¹⁾, mis lõpuks ulatuvad ka haridusministeeriumi²²⁾.

Et algatatud küsimuse puhul kõigepealt saksa seltskond, eriti usuteaduskonna saksa enamus ärevusse sattus, oli tolelaegses olukorras endastmõistetav. Oli ju nende hinnangus see algatus otsene rünnak sakslaste käes ülikoolis ainsama kantsina säilinud teaduskonna vastu ja teiselt poolt küllaltki ebameeldiv ülestungi katse eesti „tõusikluse“ poolt. Grenzstein märgib hiljemini oma päevikusse kuulduna, et keegi sakslane olevat teda sõimanud, sest et usuteaduskonna „oma Eesti professuuri palvekirjaga... olla ära müünud“²³⁾.

¹⁹⁾ Sealsamas — päevik 14. X 1896.

²⁰⁾ A. Grenzstein — TÜ rektorile 1. X 1896 (mustand) — Grenzsteini kirjakogu, EKIA.

²¹⁾ [Grenzstein], Ajaloo album — vrd. päevik 1897: 19. I, 8. II, 31. VII, 21. X, 12. XII.

²²⁾ Vrd. haridusministeeriumi seletuskiri riigivolikogule 18. II 1907, nr. 3653 (trükitud), — TUA [= Tartu Ülikooli Arhiiv], tmk. US [Ustav i štat] VI. — Käesolevas kirjutises tsiteeritavad Tartu ülikooli arhivaalid asuvad Eesti Riigi Keskarhiivis.

²³⁾ [Grenzstein], Ajaloo album — päevik 11. VII 1897

Selline meelepaha avaldus on mõistetav, eriti kui silmas pidades usu-teaduskonnakogu enamuse enda esinemist üleskerkinud küsimuses.

Usuteaduskonna enamus võttis algusest peale täiesti eitava seisukoha tegelise usuteaduse eesti ja läti professuuride küsimuses. Selle eitava seisukoha valguses, mis varjamatult selgus 1897. a. hiliskevadel, paistab juba sama aasta alul usuteaduskonnas tehtud otsus, paluda teaduskonnale kahe korralise professuuri juurdeasutamist: üks eksegeetika ja süstemaatika, teine patristika ja arheoloogia jaoks²⁴). Näib, nagu oleks tahetud ette rutata, et nende õppetoolide asutamisega ära lõigata vastumeelsete eesti- ja lätikeelsete professuuride loomine. Ühtlasi oleks selle esitise teostumine olnud teatavaks võiduks saksameelse elemendi suurendamiseks ülikooli nõukogus, kuna nende soovitatud professuuride täitmine oli tegelikult mõeldav ju ainult sakslastega.

Neid võimalikke tagamõtteid nägid vene professorid-rahvuslased igatahes läbi. Usuteaduskonna esitis sai ülikooli nõukogus ainult ühehäälelise enamuse, poolt 21 häält, vastu 20²⁵). Venemeelsete aktiivsem tegelane prof. M. Krasnožen esitas otsuse puhul eriarvamuse²⁶), milles ta peaarvumendina rõhutas, et uute õppetoolide järele õppetöö seisukohast ei olevat mingit vajadust, kuna õppejõude Tartu ülikooli usuteaduskonnas (5 professorit, 1 dotsent ja 2 eradotsenti) olevat nagunii üle normaalarvu, milleks saksa ülikoolide usuteaduskondades olevat 5 professorit. See nõukogu otsus igatahes ei leidnud kõrgemate võimude pooldamist ja jäi teostamata.

Tegelise usuteaduse eesti- ja lätikeelse õppetooli algatus ei tulnud alul ülikooli kollegiaalseis asutistes ametlikult päevakorda. Küll aga toetas algatust rektor Budilovitš ja Riia õppekonna kuraator Lavrovski, pidades seda otstarbekohaseks ja kooskõlaliseks paljude välismaiste ev.-luteriusu usuteaduskondade praktikaga²⁷). Ka haridusminister Deljanov oli algatuse suhtes pooldaval seisukohal. Ta nõutas arvamust selles küsimuses siseministeeriumilt, see omakorda ev.-luteriusu kindralkonsistoriumilt. Viimane pidas eriti tähtsaks Tartu ülikooli usuteaduskonna seisukohta selles küsimuses. Ja nii tuligi esmakordselt asi ametlikult arutamisele usuteaduskonna istungil 23. mail 1897.

Samal päeval, nähtavasti enne koosolekut, käis usuteaduskonna poliitiliselt mõjukam liige prof. F. Horschelmann maad kuulamas ka A. Grenzsteini juures. Oli ju tarvis varustuda võimalikult täies ulatuses argumentidega algatuse vastu. Ta põhjendas oma külaskäigul usu-

²⁴) TUNk [=TÜ Nõukogu] erikomisjoni prot. 11. II 1897, — TUA, tmk. US IV; TÜt [=TÜ Usuteaduskonna] prot. 24. II 1897.

²⁵) TUNk prot. 1. IV 1897.

²⁶) Prof. M. Krasnoženi eriarvamus 11. IV 1897, — TUA, tmk. US IV.

²⁷) Vrd. haridusministeeriumi seletuskiri riigivolikogule 18. II 1907, nr. 3653, — TUA, tmk. US VI.

teaduskonna vastuseismist eesti ja läti professuuridele ainult asjaoluga, et fakulteet kuidagi ei tahaks muuta oma senist saksa õppekeelt²⁸⁾. Ja usuteaduskond otsustaski, „et ta ei pea soovitavaks ega kohaseks“ tegelise usuteaduse eesti ja läti õppetoolide asutamist²⁹⁾. Selle otsuse põhjendamiseks prof. Hörschelmanni poolt koostatud motiveering on meile lähemalt tundmata, nähtavasti aga rajatud samadele alustele, nagu usuteaduskonna seisukoht samas küsimuses 1906. a., millest edaspidi. Tegelise usuteaduse eesti ja läti professuuri ainsaks toetajaks usuteaduskonna koosolekul oli prof. Kvačala, kes esitas enamuse otsuse vastu eriarvamuse.

Kuigi usuteaduskonna eitav seisukoht sai kavatsetud professuuridele otsustavaks komistuskiviks³⁰⁾ ja küsimus ise ametiasutistes varsti jooksis liiva, jäi ta aga eesti ringkonnis mõnda aega elavalt käsitletavaks. Võime seda järeldada Grenzsteini päeviku märkmeist³¹⁾. Eestikeelse professuuri suhtes kerkis üles ka kandidaadi küsimus. Sellena nimetati J. Hurta, Viljandi kirikuõpetajat Dolli ja Rõuge kirikuõpetajat R. Kallast.

Suvel 1897 Peterburis käies oli Grenzsteinil eestikeelse professuuri asjus kõnelusi ka vene tegelastega ja J. Hurda ning J. Köleriga. Viimased mõlemad olid algatuse suhtes toetaval seisukohal³²⁾. Ka kokkupuuted Tartu ülikooli tegelastega andsid asja läbiminekuks omajagu lootusi. Kuigi sai teatavaks kindralkonsistoriumi eitav seisukoht, selgus aga, et haridusminister Deljanov on asja poolt³³⁾. Eriti soojalt toetas eesti- ja läti keelseid professuure tegelise usuteaduse alal endiselt prof. Kvačala³⁴⁾. Omajagu ähvardavaks vahejuhtumuseks algatusele pidas Grenzstein Eesti Üliõpilaste Seltsi aadressi saksa korporatsioon „Livoniale“ selle 75-aasta juubeli puhul. Juba enne seda oli Tartu vene professorite keskel kahtlusi, et eesti professor saaks sakslastega käsikäes käima ja nende mõju ülikoolis suurendama³⁵⁾. Nüüd oli karta, et EÜS-i aadress, mida võidi hinnata eestisaksa sõpruse demonstratsioonina, venelasi eesti professuuri vastu vähemalt jahendab, kui neid koguni otse vaenuliseks ei tee³⁶⁾.

²⁸⁾ [Grenzstein], Ajaloo album — päevik 23. V 1897.

²⁹⁾ TÜÜt prot. 23. V 1897.

³⁰⁾ Vrd. haridusministeeriumi seletuskiri riigivolikogule 18. II 1907, nr. 3653, — TUA, tmk. US VI.

³¹⁾ Vrd. [Grenzstein], Ajaloo album — päevik 1897: 19. VI, 22. VI, 21. VII, 2. IX, 15. IX, 2. X jne.

³²⁾ Sealsamas, — vrd. päevik 1897: 21. VIII ja 25. X. Vrd. J. Köler — A. Grenzsteinile 24. X 1897, — Grenzsteini kirjakogu II, lk. 439, EKIA.

³³⁾ [Grenzstein], Ajaloo album — päevik 22. X 1897.

³⁴⁾ Sealsamas — päevik 2. IX 1897.

³⁵⁾ Kuigi see teade on ainult A. Grenzsteinilt (Ajaloo album — päevik 25. VIII 1897), on ta sisuliselt siiski üsna tõenäoline.

³⁶⁾ [Grenzstein], Ajaloo album — päevik 2. X 1897.

Väikeste märkmete kaudu ajakirjanduses oli teade eesti profes- suuri algatusest kandunud ka rahva keskele ja siingi leidnud mõne- võrra vastukaja. Märkimisväärne ses suhtes on kellegi J. Prand'i kiri eesti ajalehtede toimetustele 1898. a. sügisel, milles ta, toonitades kohalikkude kirikuolude reformi vajadust, soovitab selle selgitamiseks järgmise aasta kevadel korraldada üldine eesti koguduste talurahva- saadikute konverents, kus ühe põhinõudena peaks tulema arutamisele ka „rahvakeelse usuteaduse prohessori“ küsimus ühes vajalikkude sammudega selle teostamiseks³⁷⁾.

Nagu juba tähendatud, nurjus seekordne eesti professori asuta- mise algatus, peamiselt usuteaduskonna saksa enamuse vastuseisu tõttu, ilma et mõjukad vene ringkonnad oleksid kavatsust võtnud lähemalt südamesse ja selle teostamiseks astunud otsustavaid samme. Asja eestipoolne algataja ei esita paaril järgneval aastal oma päevikus küsimuse kohta enam ühtki märget. Samal ajal pole ka ülikooli ametlikes pabereis vähematki jälge sel puhul. 1900. a. aga tõuseb eesti professorile lähedase küsimusena eraviisil päevakorda ühe usuteadus- konna vabaneva — senise tegelise usuteaduse (saksakeelse) õppe- tooli täitmine eestlasest professoriga.

Selle aasta sügisel pidi ametivanuse tõttu lahkuma tegelise usu- teaduse prof. F. Hörschelmann. Prof. Kvačala oli selgi puhul aegsasti ringi vaatamas eestlaste hulgas sündsä kandidaadi järele. Tegelise usuteaduse õppetool oli usuteaduskonnas õieti ainus, kus eestlasest kandidaat võis arvesse tulla, sest ta oli erand, mille täitjalt ei nõutud kõrgemat teaduslikku (magistri- või doktori-) kraadi, kuna see teiste õppetoolide suhtes ilmtingimata tarvilik oli. Eesti tolleaegsete teo- loogide seas aga polnud kedagi nende kraadide omajat. Kvačala valik langes Rõuge kirikuõpetaja Rud. Kallas'ele, kellega tal arenes vastav ühendus nii kirjavahetuse kui isikliku kokkusaamise näol Valgas 25. V 1900.

Prof. Kvačala ja kirikuõpetaja Kallase vaheline mõtetevahetus küsimuse kohta pole meile küll täies ulatuses teada, kuid nende seisukohad selguvad vähemalt põhijoontes ühest R. Kallase kirjast³⁸⁾. Kvačala käsitles Kallase kandidatuuri ainult puhtpoliitiliselt seisukohalt, nõudes viimaselt, et ta professoriks valimise korral käiks kind- lalt soovitaja juhtnööride järele. Kallas pidi ühtlasi eralduma saksa rahvusest ametivendadest, pidi keelduma osavõtmast saksa nn. teo- loogilistest õhtutest jne. Ühe sõnaga Kvačala soovis Kallast endale sõnakuulelikuks käsikuks ja toetajaks oma vahekorras saksa rah- vusest ametivendadega teaduskonnas. Kallas omalt poolt oli ka amet- likult avaldanud oma nõusoleku kandideerida tegelise usuteaduse

³⁷⁾ Grenzsteini kirjakogu IV, EKIA.

³⁸⁾ R. Kallas — J. Kvačalale 28. V 1900 (tõlge), — A. Kruusberg, Eesti Ajaloo Arkiiv III — Revisjoni tulekul; Tartus 1923, lk. 45 jj.

õppetoolile. Juhitud sel puhul usulistest ja teaduslikest huvidest, keeldus ta aga kindlasti andumast poliitiliste huvide teenistusse. Oma avameelselt esitatud kiriku- ja rahvuspoliitilises credos püüdis ta ses suhtes tõmmata selged ja kindlad piirid, jõudes isegi lõpuks otsusele, et tema kandidatuur peaks langema. Asemele soovitas ta V. Reimani, kes „poliitiliselt palju andelisem ja poliitilise teravusega“, mida ta isiklikult pidas võimatuks omandada.

Kas Reimani kandidatuuri küsimus tõsisemalt edasi arenes, on meil teadmata. Uueks professoriks tegelise usuteaduse õppetoolile määrati aga seegi kord sakslane — eradotsent W. Bergmann³⁹⁾.

R. Kallase kandidatuur ei tähendanud muidugi mingit eesti professori loomise katset, kuid ta oli siin siiski iseloomuliseks kõrval-episoodiks, mis üles kerkis samade tegurite mõjustusel, mis toetasid ka eesti ja läti professuure.

Tegelise usuteaduse eesti ja läti professuuride küsimus, mille ümber pärast 1897. aastat oli vaikus valitsenud, tõusis järjekordselt üles 1901. a. Ühenduses Vene ülikoolide põhikirja kavatsetava reformiga tuli ka Tartu ülikoolil haridusministri korraldusel esitada oma seisukohad soovitatavate uuenduste kohta. Sel puhul algatas prof. Kvačala ka tegelise usuteaduse eesti ja läti professuuride asutamise küsimuse. See ettepanek aga kukkus nõukogus läbi, saades poolt 9, vastu 14, kuna erapooletuid oli 16⁴⁰⁾.

Eesti ja läti professuurid, mis usuteaduskonna suhtes polnud leidnud pooldamist, tõusid nüüd ühenduses oodatava ülikoolireformi ettevalmistamisega päevakorda ajaloo-keeleteaduskonnas. Haruldast suure häälteenamusega (28 poolt, 1 erapooletu, ilma vastuhääleteta) otsustati nõukogus toetada komisjoni kava, asutada Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas eesti ja läti professuurid⁴¹⁾, kuna samal ajal pidid alles jääma ka nende keelte lektorikohad. Kavatsetavate professuuride vastu esines eriarvamusega ainult matemaatika-professor P. Grave⁴²⁾, Tartu ülikooli tolaaegse õppepersonali maruvenelisemaid ja tagurilisemaid esindajaid. Pidades kavatsetavaid õpetoole otstarbetuiks ja asjatult kulukaiks, arvas ta olevat kasulikuma, ja seda sugugi mitte irooniliselt, kui ajaloo-keeleteaduskond soetaks mõne muu, kas või näiteks hiina keele õppetooli. Seda keelt osata olevat vene rahvastikul märksa soovitamam, silmas pidades eriti viimase aja sündmusi Kauge-Idas.

Ülikooli nõukogu poolt vastuvõetud otsuses eesti ja läti keele

³⁹⁾ Vrd. TÜÜ prot. 19. V 1901.

⁴⁰⁾ TÜNK prot. 10. IX 1901.

⁴²⁾ P. Grave eriarvamus 1901, — TÜA, US V, 1. — Grave seisukoht ei leidnud nõukogus ühtki poolehoidjat, saades vastu 28 häält, 3 erapooletu olles, — TÜNK prot. 10. IX 1901.

professuuride asjus⁴³⁾ põhjendati nende vajadust kõigepealt valitsuse poolt avaldatud tunnustusega soome keelte uurimise tarvilikkuse kohta, mis leidnud väljenduse ka vastava õppetooli asutamises Kaasani ülikoolis. Ka Tartu ülikool oleks kohalikkude pärisrahvaste keelte uurimise ja õpetamise loomulikuks keskuseks. Eesti ja läti keele teaduslik tundmaõppimine soodustaks kohaliku ajaloo, folkloori ja üldse muinsuse uurimist eestlastest ja lätlastest üliõpilaste aktiivsel osavõttel.

Kui Tartu ülikooli nõukogu 1901. a. pea üksmeelselt vastu võttis eesti ja läti keele professuure soovitava otsuse, siis oli see õige tähelepanev ajamärk. Vene sõjatseva natsionalismi laine oli ka vene professorkonna tagurilisema osa ideoloogias tagasi valgumas; oli sündimas teatav murrang poliitilistes meeleoludes ja vaate-suundades. Eesti ja läti ning teistest „muurahvastest“ pärinevate üliõpilaste hoogus juurdevool, samal ajal üldise poliitilise ärevuse kasvamine, eriti üliõpilaste keskel, mõjustas ka õppepersonaali vastavas suunas. Mõjuta ei jäänud siin ka kohalikkude pärisrahvaste ühiskondliku ja kultuurilise erikaalu suurenemine.

Kui aga sama nõukogu tegelise usuteaduse eesti ja läti professuuride küsimuses astus vastupidisele seisukohale, siis oli see otsus tõenäoliselt tingitud poliitilistest erikombinatsioonidest professorkonnas. Juba sajandi viimase kümnendi keskpaigu oli Tartu ülikooli professorkonnas kujunenud kolm arvuliselt enam-vähem võrdset erirühma: sakslased, vene rahvuslased ja venelased—„läänlased“ (vabameelsed)⁴⁴⁾. Sakslaste ja vene vabameelsete professorite vahel tekkis sagedastigi teatavate seisukohtade läbiviimiseks koalitsioonilisi esinemisi. Sellise poliitilise kombinatsiooni tulemusena näib vähemalt osaliselt ka nõukogu eitav seisukoht tegelise usuteaduse eesti ja läti professuuride asjus. Kuna see küsimus oli eriti eluline saksa professoritele, siis vabameelsed venelased toetasid neid või jäid erapooletuks.

Vastavalt esialgsele otsusele eesti ja läti keele professuuride kohta võttis nõukogu ka Tartu ülikooli koosseisude lõplikku projekti uute õppekohtadena soome ja leedu-läti filoloogia⁴⁵⁾. Kuid nagu

⁴³⁾ Dokladõ komissii, izbrannoj Sovetom Imperatorskago Jurjevskago Universiteta dlja sostavlenija projekta... otnositeljno želateljnago ustroistva universitetov; Jurjev 1901, lk. 157 jj.

⁴⁴⁾ Vrd. Tartu vene ülikooli rektori V. G. Aleksejevi mälestisi: „Läänlased“ ja vene rahvuslased — Postimees 1932, nr. 138.

⁴⁵⁾ TÜNK prot. 6. II 1902. — Enne oli küsimus arutamisel ka ajaloo-keeleteaduskonnas (prot. 31. I 1902), kus eesti ja läti keele professuuride asutamise poolt oli kuus professorit (Ardašev, Jassinski, Krašeninnikov, Malmberg, Petuhov, Ohse), vastu ainult üks (Kudrjavski). Lätlane Ohse oli poolt tingimusi. Tema arvates tuli kõigepealt säilitada eesti ja läti keele lektoraadid, siis asutada võimalikul korral tegelise usuteaduse eesti ja läti

kogu see projekt lähemal aastail ei nihkunud lähemale teostusele, nii jäi haridusministeeriumi kalevi alla ka uute õppetoolide kavatsus.

Eesti ja läti õppetoolide küsimus kerkib järjekordselt ametlikult üles 1905. a. Jätkuv kriis Vene akadeemilises elus oli eriti teravnenud rahutu aasta revolutsioonilises keerises. Haridusministeerium haaras jällegi ülikoolide reformikava järele. Uus ülikoolide koosseisude projekt tuli arutusele ka Tartu ülikooli asutistes. Sel puhul värskendas prof. Kvačala usuteaduskonnas jällegi tegelise usuteaduse eesti ja läti professuuride küsimuse, liites siia juurde uue algatusena ka poolakeelse õppetooli, mis siitpeale seisab ülikooli nõukogus korduvalt päevakorras. Kvačala jääb teaduskonnas seegi kord oma ettepanekuga üksi⁴⁶⁾.

Haridusministeeriumi juures korraldatud professorite nõupidamine aga tunnustab 1906. a. jaanuaris soovitavaks, kõrvale jättes algatatud poola õppetooli, asutada tegelise usuteaduse alal eesti ja läti professuurid. Sama nõupidamine pooldab ka soome filoloogia professuuri asutamist. Need seisukohad tulevad õppekonna kuraatori kaudu Tartu ülikooli asutistes uuesti kaalumisele⁴⁷⁾.

Usuteaduskonna enamus, peale Kvačala, püsis endiselt eitaval seisukohal uute õppetoolide suhtes. Nähtavasti taktilistel põhjustel modifitseeriti seda seisukohta, seades tegelise usuteaduse alal eesti ja läti paralleelsete professuuride asutamine seosesse samataoliste õppetoolide loomisega teistes teaduskondades⁴⁸⁾. Teaduskonna seisukoha põhjenduses⁴⁹⁾, mis oli koostatud professor Bergmanni poolt, püüti tagasi tõrjuda nende õppetoolide asutamise küsimuse puhul avaldunud vaadet, nagu oleks tegeline usuteadus erinev teistest usuteaduskonna distsipliinidest ja nagu oleks tema peaaülesandeks tulevaste kirikuõpetajate praktiline ettevalmistamine. See ülesanne olevat ju nn. praktika-aastal, kuna ülikoolis tegeline usuteadus taotlevat ainult kiriklikkude funktsioonide teooria selgitamist. Seetõttu olevat tegeline usuteadus oma põhiolemuselt täiesti samalaadiline usuteaduskonna teiste distsipliinidega. Tema alal paralleelsete õppetoolide asutamine, olles täiesti vastuolus selle distsipliini teadusliku iseloomuga, rikuks kogu usuteaduskonna ühtlust ning alandaks tegelise usuteaduse taset.

Ajaloo-keeleteaduskond aga asus temale kaalumiseks antud soome

professuurid ja alles viimases järjekorras soome ja läti-leedu filoloogia õppetoolid.

⁴⁶⁾ TÜUt prot. 17. XII 1905.

⁴⁷⁾ Riia õppekonna kuraator — TÜNK-le 20. II 1906, nr. 1635, — TÜA, tmk. US V, 2.

⁴⁸⁾ TÜUt prot. 8. III 1906.

⁴⁹⁾ Vrd. haridusministeeriumi seletuskiri riigivolikogule 18. II 1907, nr. 3653, — TÜA, tmk. US VI.

filoloogia õppetooli küsimuse puhul pooldavale seisukohale, tunnustades soovitavaks ka leedu-läti filoloogia õppetooli asutamise⁵⁰⁾.

Ülikooli nõukogus lükkub soome ja läti-leedu filoloogia õppetoolide asutamine edasi⁵¹⁾. Tegelise usuteaduse alal aga eesti ja läti professoride asutamise tunnustab nõukogu soovitavaks⁵²⁾. Küsimuse käsitlemisel ilmneb seegi kord koostöö saksa ja vene vabameelsete professorite vahel. Viimasesse rühma kuuluvad professorid Miklaševski ja Grabar taotlevad küsimuse edasilükkamist, põhjendusega, et seda vaja erikomisjonis üksikasjalisemalt ette valmistada. Seda esitist toetavad ka saksa professorid (Masing, Dehio).

Seejuures ei taha vene vabameelsed professorid siiski olla põhimõtteliselt muukeelsete õppetoolide vastu. Ja prof. Grabar teebki ühenduses tegelise usuteaduse alal üleskerkinud küsimusega nõukogule ettepaneku⁵³⁾, moodustada erikomisjon, kes selgitaks ülikoolis keeleliselt paralleelsete õppetoolide asutamist. Ettepaneku autor ise esineb selliste õppetoolide põhimõttelise pooldajana, veendumuses, et „esimeseks sammuks kohaliku rahvastiku õiglaste soovide rahuldamisel peab olema nende tõkete kõrvaldamine, mis on olemas kohalikes keeltes õpetamisel.“ Ta peab siin võimalikuks eraalgatusel ellu kutsuda professuure ja dotsente, kus õppekeel määratakse õppekoha asutajate poolt. Ja teises järjekorras võiks autori arvates kõne alla tulla erikeelsete õppetoolide asutamine kroonu kulul. Nõukogu otsustab paluda autorit oma esitis üksikasjalisemalt läbi töötada⁵⁴⁾, mis aga nähtavasti jääb teostamatuks.

1906. aastast peale kaob eesti ja läti professuuride küsimus ülikoolil mitmeks aastaks päevakorrast. Ainult prof. Kvačala eripoliitika tõttu usuteaduskonna saksa enamuse vastu tõuseb 1907 .a. tegelise usuteaduse professori W. Bergmanni surma tõttu, analoogiliselt 1900. a. olukorrale, päevakorda eestlasest kandidaadi valimise küsimus vabanenud õppetoolile. Kandidaadiks on Kvačalal seegi kord Rud. Kallas. Viimane on nähtavasti alles peale pikemat aega kestnud pealekäimisi oma soovitaja poolt nõustunud kandideerima. Õppetool on ligemale aasta vakantne ja tema täitmine lükatakse prof. Kvačala erisoovil korduvalt edasi⁵⁵⁾. Viimasel on ilmseid raskusi oma kandidaadi hankimisega, kuni lõpuks ta esitab kandidaadina Peter-

50) TUAkt [=Ajaloos-keeleteaduskonna] prot. 2. II 1906.

51) TUNk prot. 3. III 1906.

52) TUNk prot. 10. III 1906. Kuidas küsimus nõukogus lõplikult laheneb, ei saa jälgida, kuna osa vastavaid protokolle sellest aastast puudub.

53) Prof. Grabari esitis 14. III 1906, — TUA, tmk. US V, 2.

54) TUNk prot. 27. III 1906.

55) Kuni 14. II 1908 oli prof. Kvačala usuteaduskonnas korduvalt päevakorras olnud vakantse professuuri puhul esitanud neli eriarvamust. Tema soovil oli küsimus ise edasi lükatud seitse korda. — Vrd. TOUT. prot. 14. II 1908.

buri Eesti Jaani koguduse kirikuõpetaja R. Kallas'e⁵⁶⁾. Järgneb äärmiselt äge, täis vastastikuseid teravusi valimisvõitlus, kus Kvačala seisab üksi, kuid visalt ja jonnakalt, üsna lootusetu väljavaa- tega üksmeelse ja distsiplineeritud saksa enamuse vastu teaduskonnas. Teaduskonnakogu koosolekul 16. veebruaril 1908 langeb liisk esma- kordselt: enamuse kandidaat eradotsent T. Hahn saab poolt kolm häält, vastu ühe; Kvačala kandidaat R. Kallas poolt ainult ühe hääle⁵⁷⁾. Vähemusse jäänud Kvačala esitab oma hariliku kombe järele seegi kord eriarvamuse. Tal on esialgu õnne. Nõukogus kukub Hahni kandidatuur läbi, saades poolt 25 ja vastu 29 häält⁵⁸⁾. Kuid saks- lastega sõbrustava haridusministri Schwartzi hoolitsusel saab siiski tegelise usuteaduse professoriks T. Hahn⁵⁹⁾. Nii oli seegi kord Tartu ülikooli kaudnegi eesti professori saamise võimalus nurjunud.

Enne kui kerkis päevakorda episood R. Kallas'ega oli tegelise usuteaduse eesti ja läti professuuri algatus vabameelsema suunaga haridusministri P. v. Kaufmanni ajal edasi liikunud riigivolikogusse⁶⁰⁾. Siin seisis aga küsimus aastaid. Nagu asjast informeeritud J. Tõnis- son kirjutab, olnud algatuse edasiliikumisel peatakestajaks haridus- komisjoni sakslasest juhataja v. Anrep⁶¹⁾. Ka Tartu ülikooli usu- teaduskond pidas tarvilikuks veel kord kinnitada oma eitavat seisu- kohta eesti ja läti professuuride asjus⁶²⁾. Alles neljandas riigivoli- kogus tuli küsimus eesti ja läti saadikute pealekäimisel arutusele maikuul 1914. — Riigivolikogu hariduskomisjon tunnustas vastava seaduseelnõu rutuliseks, määrates aruandjaks leedulase M. Jčas'e⁶³⁾. Duuma üldkoosolekule aga see eelnõu ei ulatunud.

Maailmasõja päevil ikka sõjakamaks kujunev vene natsionalism ei jätnud lõpuks riivamata ka Tartu ülikooli saksa õppekeelega usu- teaduskonda. Selle reformimise küsimus tõsteti reaalsemalt siiski alles sõja teisel aastal. Vene rahvuslaste rühma kuuluva professori M. Siri- novi algatusel võttis ülikooli nõukogu 22. aug. 1915 usuteaduskonna saksa õppekeele asendamise vene keelega üksikasjalisemale kaalu- misele⁶⁴⁾. Väga ägedal lahingul, kus saksa õppekeelt ründavate

⁵⁶⁾ TUUt prot. 19. I 1908. Teise kandidaadina esitas prof. Kvačala Varssavi konsistooriumi nõuniku kirikuõp. Holtzi, kelle keeldumise tõttu aga see kandidatuur ära langes.

⁵⁷⁾ TUUt prot. 16. II 1908.

⁵⁸⁾ TUNk prot. 7. III 1908.

⁵⁹⁾ Vrd. TUNk prot. 19. IX 1908.

⁶⁰⁾ Haridusministeeriumi seletuskiri riigivolikogule 18. II 1907, nr. 3653 (trükitud), — TUA, tmk. US VI.

⁶¹⁾ Postimees 1917, nr. 87.

⁶²⁾ TUUt prot. 26. III 1913.

⁶³⁾ Riigivolikogu hariduskomisjoni ettekanne (doklad) 10. V 1914, nr. 605 (trükitud), — TUA, tmk. US VI.

⁶⁴⁾ TUNk 22. VIII 1915 istungi eriprotokoll (trükitud) — Utšjonõja za- piski Imp. Jurjevskago Universiteta 1916, nr. 8.

vene rahvuslastest professorite poolt tarvitati rõhuka argumendina ka eestlaste ja lätlaste huve, polnud otsustavaid tulemusi: usuteaduskonna reformi taotlevad ettepanekud ei saanud vajalikku häälteenamust. Alles 1916. a. sügisel otsustas haridusminister vägede ülemjuhatause mõjustusel ka Tartu ülikooli usuteaduskonnas peale tegelise usuteaduse õppetooli maksma panna vene õppekeele⁶⁵). Selle murranguga ühenduses otsustus ka tegelise usuteaduse eesti ja läti õppetoolide küsimus — n. ü. administratiivses korras, keisri käsul, ootamata riigivolikogu ja -nõukogu otsust.

Ülikooli nõukogu ülesandel on usuteaduskond sunnitud hankima tegelise usuteaduse eesti- ja lätikeelseid õppejõude. Esinevaist kandidaatidest valitakse eradotsentideks eestlane O. Sild ja lätlane K. Kundzins⁶⁶), kes nõukogus valitakse dotsentideks, vastavalt haridusministri ettepanekule⁶⁷).

Eestlastest just selle kandidaadi valik tekitab eesti ringkonnis rahulolematust, mida avalikkusele sõnastab „Päevalehes“ toimetaja K. Menning, kes õigegei kaalukate argumentidega soovib õppetoolile Laiuse kirikuõpetajat J. Kõppu⁶⁸). Usuteaduskonna poolt esitatud kandidaadid ei leia pooldamist ka haridusministeeriumis. Need olid valitud teaduskonnakogu poolt, millest aga vahepeal kolm saksa professorit, kes ei nõustunud jätkama õppetegevust vene keeles, olid lahkunud. Haridusminister leidis nüüd, et teaduskonnakogu endise koosseisu hinnang esinevate kandidaatide suhtes ei võinud olla küllalt objektiivne, mistõttu ta valimisi ei kinnitanud⁶⁹). Keisri käsuga asutatakse varemini kavatsatud dotsentuuride asemel tegelise usuteaduse eesti- ja lätikeelne erakorralised professuurid ja professoriteks määratakse eestlane J. Kõpp ja lätlane J. Sanders, arvates 1. detsembrist 1916⁷⁰).

Mõlemad professorid pidasid 1917. a. jaanuari lõpul ametisse astudes oma traditsioonilised esiloengud. J. Kõpp oli teemaks valinud tegelise usuteaduse eesti õppetooli ülesannete selgitamise. Loengu sissejuhatuses⁷¹) heitis ta põgusa pilgu ka neile põhjus-

⁶⁵) Vrd. TÕUt prot. 19. IX ja 27. IX 1916; ka H. Semel, Die Universität Dorpat, lk. 50.

⁶⁶) TÕUt prot. 22. IX 1916.

⁶⁷) TÕNk prot. 14. X 1916, vrd. TÕUt prot. 27. IX 1916 ja TÕ rektor — Riia õppekonna kuraatorile 17. X 1916, nr. 1926, — TÕA, tmk. UŠ VI.

⁶⁸) Päevaleht 1916, nr. 234.

⁶⁹) Riia õppekonna kuraator — TÕ rektorile 29. XI 1916, nr. 21 637, — TÕA, tmk. UŠ VI.

⁷⁰) Vrd. TÕNk prot. 3. II 1917.

⁷¹) Selle tõlge — Postimees 1917, nr. 29. Esiloengul oli sissejuhatus ja lühike sisukokkuvõte vene keeles, mida nõudis tollaegne rektor prof. Pustoroslev (prof. J. Kõpu teade).

tele, mis mõjustasid asutatud õppetooli mõtte tekkimise ja kujunemise. Nendena märkis kõneleja „mitmesugused nähtused Ev.-luteriusu kirikus üleüldse ja mõned kurvad otsekohesed juhtumised iseäraldi, mis kohutavalt heledasti seda ebanormaalselt vastastikust vahekorda valgustasid, mis rahva usulise ja vaimlise elu juhtijate ja rahva enese vahel valitses, mille tagajärjeks peaaegu täieline üksteise mittemõistmine oli.“ „Sügavamaks põhjuseks“ aga pidas ametisse astuv professor asjaolu, „et Eesti rahvas juba teatud kulturalisele astmele oli jõudnud“; ta ei võinud enam leppida senise passiivse osaga oma tuleviku rajamisel. Kõneleja ei jätnud väljendamata ka eesti teadlikkude ringkondade rahuldust uue professuuri asutamise puhul, hinnates seda usaldus- ja tunnustusaktina eesti rahva vastu. — Kuu-lajaist tulvil auditoorium polnud kitsi kiiduavaldustega. Kaasaegne eesti ajakirjandus hindas J. Kõpu esiloengut põhjendatult ajaloolise sündmusena ⁷²⁾). Oli see ju esimese eesti professori esimene avalik loeng, mille kaudu kogu ülikool sai eesti kultuuripüüetele nagu lähemale, intiimsemaks.

Esimese eesti professori ametisolek aga ei kestnud kuigi kaua. — Pärast märtsirevolutsiooni olid Ajutise Valitsuse haridusministri ringkirja põhjal kõik pärast 27. aug. 1905 ilma vastava teaduskonna ettepanekuta ametisse määratud professorid sunnitud lahkuma ⁷³⁾). Nende hulka kuulus ka esimene eesti professor. Kuna enamik teisi vallandunud professoreid juba lähemal ajal valiti oma kohtadele tagasi, tekkis aga fegelise usuteaduse eesti ja läti professuuride täitmisel pikaajaline kriis.

Selle algatajaks oli vabameelne professor Grabar, kes nüüd täitis ka Riia õppekonna kuraatori kohuseid ja sellena etendas oma-jagu osa kriisi jätkumisel. Algatuse telgitagusena vilgub seegi kord traditsiooniliseks kujunenud koostöö vene vabameelsete ja saksa professorite vahel. Vene vanameelsed professorid aga peavad taktiliseks pärast toimunud revolutsiooni liikuda pärivett vabameelsete suunaga. Suure häälteenamusega (poolt 24, vastu 2 ,erapooletuid 1) otsustab nõukogu ⁷⁴⁾ prof. Grabari ja Sadovski ettepanekul usu-teaduskonna poolt esitatud kandidaate tegelise usuteaduse eesti ja läti professuuridele mitte hääletada ja seletada haridusministrile, et ta ei saa pidada õigeks nende professuuride asutamist ega tunnustada neid üldse tarvilikeks. Ühtlasi otsustatakse nõutada eelmisel aastal neile õppekohtadele dotsentideks valitud O. Silla ja K. Kundzins'i kinnitamist.

Sama nõukogu koosoleku mõjustamiseks, mil tehti ülalesitatud

⁷²⁾ Postimees 1917, nr. 21; Päevaleht 1917, nr. 28.

⁷³⁾ Vt. TUNk prot. 24. III 1917.

⁷⁴⁾ TUNk prot. 18. IV 1917.

otsused, oli määratud J. Tõnissoni, P. Põllu, H. Koppeli ja K. Partsu allakirjutatud märgukiri, milles eesti seltskondlike organisatsioonide nimel rõhutatakse, et omaaegne tegelise usuteaduse professuuri asutamine ja selle täitmine J. Kõpuga vastab täiesti eesti rahvuslikele huvidele ja nõudmistele ⁷⁵). Hoolimata märgukirjas esitatud väidetest, hoolimata samuti O. Silla keeldumisest kandideerida edasi tegelise usuteaduse dotsendiks, tahab nõukogu jääda järeleandmatult oma senisele seisukohale. Saadakse hakkama koguni nii erakorralise võttega, et otsustatakse O. Sillalt järele pärida, kas ta siiski ei nõustuks kandideerima (prof. Grabari ettepanek) ⁷⁶). Kuna aga O. Sild ikkagi keeldub, tunnustab õppekonna kuraator tegelise usuteaduse eesti dotsentuuri täitmise sedakorda tagajärjetuks, läti dotsendiks aga kinnitab ta omal ajal nõukogu poolt valitud K. Kundzins'i ⁷⁷).

Selle otsuse tegi õppekonna kuraator haridusminister A. Manu-
lovi vahikirja põhjal, milles ühineti Tartu ülikooli vabameelsete ja sakslaste bloki juriidiliste argumentidega tegelise usuteaduse eesti ja läti professuuride vastu. Haridusminister leidis siiski, et need professuurid tuleksid eesti ja läti seltskonnas valitseva suure huvi tõttu ellu kutsuda seadusandlisel teel ⁷⁸). Selle kavatsuse kohta asus ülikooli nõukogu pooldavale seisukohale, kuid see selgus alles hilis-sügisel ⁷⁹). Seni aga jäi see kavatsus seisakusse, ei teostunud ka hiljemini. Tõuget asjale ei andnud ka Eesti ev.-luteriusu koguduste asemikkude kongressi otsus 1. juunist 1917, kus protestiti üksmeelselt Tartu ülikooli nõukogu eitava otsuse vastu tegelise usuteaduse eesti ja läti professuuride suhtes ja põhjendati pikemas märgukirjas nende õpetoolide vajadust ning nõuti eesti professuurile J. Kõpu kinnitamist ⁸⁰). Tagajärjeta jäi ka nurin ajakirjanduses.

Sügissemester 1917 areneb usuteaduskonnas eriti terava kriisi tähe all. Teaduskonna koosseisu kuulub ainult kolm õppejõudu: dekaan prof. Kvačala, tegelise usuteaduse professor Hahn ja sama ala läti dotsent Kundzins. Õppetöö puudulikkuse ja korratuse üle nurisevad üliõpilased, samuti ajalehed, eriti „Postimees“. Dekaan Kvačala teeb pingsaid katseid täita vähemalt tegelise usuteaduse eesti ja läti õpetoole, kaitstes seisukohta, et J. Kõpu ja J. Sandersi professoriõigused tuleksid uuendada. Prof. Grabar, kes ühtlasi õppe-

⁷⁵) Märgukiri 18. IV 1917 (mustand) ERM-i kogus, EKla; vrd. ka TUNk prot. 1917, nr. 11 (dateerimata).

⁷⁶) TUNk prot. 2. V 1917.

⁷⁷) TUNk prot. 2. VI 1917.

⁷⁸) Haridusministeerium — Riia õppekonna kuraatorile 20. V 1917, nr. 4700 (ärakiri ärakirjast), — TUA, tmk. UŠ VI.

⁷⁹) TUNk prot. 12. X 1917.

⁸⁰) Märgukiri J. Kukke ja A. Habicht'i allkirjadega (dateerimata), — TUA, tmk. UŠ VI; eestikeelne tekst — Postimees 1917, nr. 121.

konna kuraator, ja keda liitlasena toetab prof. Hahn, avaldab tugevat survet vastupidises suunas⁸¹⁾.

Aja palangulisel taustal, keset sõjaoludest tingitud muresid ja oktoobrirevolutsiooni süvendatud ärevust 1917. a. lõpul on kogu eesti professuuri küsimuse suhteline põnevus muidugi vähenenud. Kuid huvi tema vastu on siiski püsiv⁸²⁾. Järgmise aasta alul valib nõukogu J. Kõpu usuteaduskonna üksmeelsel ettepanekul tegelise usuteaduse eesti dotsendiks⁸³⁾. Enne seda oli aga otsustatud täita võistluse teel ka sama ala eesti ja läti professorid. Asjatundjate komisjon (dekaan Kvačala, koolidirektor P. Põld, kirikuõp. M. J. Eisen) soovitab üksmeelselt eesti professorile J. Kõppu⁸⁴⁾. Küsimus aga ei tule nõukogus enam arutusele, kuna vene ülikool likvideeritakse saksa okupatsioonivõimude poolt.

Tegelise usuteaduse eesti professuuri taotlus oli üle kahekümne aasta olnud peaharuks eesti aktiivsete ringkondade püüetes saavutada Tartu ülikoolis vähenõudlikkugi kohta, mis oleks otsesemalt teeninud eesti rahvusliku kultuuri huve. Selle algatuse aktiivsemaks toetajaks oli kogu aja kestes prof. J. Kvačala. Vähem vast põhimõtte, enam aga küll isiklikud vahekorrad oma teaduskonna sakslastest ametivendadega, kelle vastu ta seisis üksi, olid teda hoogustanud tegevusse selle algatuse kasuks. Algatus ise oli korduvalt nurjunud ja selle teostamine edasi lükkunud, suurel määral just usuteaduskonna saksa enamuse nõrkematu vastuseisu tõttu. See vastuseis oli andnud tagajärgi, rohkesti just vene vabameelsete professorite toetusel, kellel tekkis saksa professoritega omapäraseid koalitsioonikombinatsioone. Alles maailmasõja kolmas aasta toob küsimusse pöörde. Esimese eesti professori ametissepääs on küll tagasihoidlik saavutus, kuid ometi väljavaadete algus.

Selle professuuri taotlemise saatus oma rohkete karidega, mille otsa ta ikka ja jälle jooksis, polnud kuidagiviisi juhuslik, vaid tüüpiline kõigi nende raskuste ja tõkete suhtes, mida võõra võimu all on pidanud läbi kannatama kõik meie vähegi ulatuslikud rahvuslikud üritused. Juba ellu kutsutud, pidi ta veel kord langema samade tõkete ohvrina.

⁸¹⁾ Vrd. prof. Grabari eriarvamus TÜNK-ule 8. X 1917; prof. Hahni eriarvamus 25. X 1917, — TUA, tmk. UŠ VI.

⁸²⁾ Vrd. näiteks eesti seltskondlikkude organisatsioonide (Eesti Kirjanduse Selts, Eesti Nooresoo Kasvatuse Selts, Põhja-Liivimaa Põllutöö Keskseelts, Eesti Seltside Liit) nimel esitatud märgukiri TÜNK-ule 29. XI 1917; Eesti Maavalitsuse haridusosakonna juhataja — TÜNK-ule 1. XII 1917; ülikooli „starostati“ märgukiri — TÜ rektorile (daatumita), — TUA, tmk. UŠ VI.

⁸³⁾ TÜNK prot. 12. I 1918.

⁸⁴⁾ Komisjoni prot. 9. IV 1918, — TUA, tmk. UŠ VI.

Kui tegelise usuteaduse eesti professor „eesti ülikoolipolitikas“ küll kõige pidevamalt oli päevakorras, siis eeskätt sellepärast, et siin oli kõige rohkem väljavaateid reaalsele tagajärgedele. Kuid „Eesti professori“ küsimuse vanem haru — eesti keele professor oli meie teadlikele kultuuripüüetele märksa intiimsem, südamelähedam. Tema oli ka lähtekohaks, millelt hargnevad eesti kultuuritahtelise ühiskonna juba ulatuslikumad ja haaravamad sihid, mis eriti esile tulevad ja sõnastuvad pärast 1917. a. märtsirevolutsiooni.

Kui varemini oli kõneldud ainult ühest ja kahest eesti õpetoolist, siis pärast tsaarivalitsuse kukutamist avardub „eesti professori“ küsimus nagu üle öö märksa laiapiirdelisemaks. Juba kõneldakse pikast õpetoolide reast, tervest eesti osakonnast, paralleelsetest eestikeelsest õpetoolidest kõigis teaduskondades ja tõmmatakse kaugeleulatuvaid konsekvantse eesti rahvusliku ülikooli näol.

Juba mõni päev pärast vana riigikorra kokkuvarisemist väljendab P. Põld 6. märtsil „Vanemuises“ rahvakoosolekul mõtteid, mida ajalehe referaat kokku võtab: „Kohaliku ülikooli juures tuleb sisse seada meie rahvateaduse, ajaloo, keeleteaduse, kodumaa tundmise ja kohaliku õiguse õpetoolid, ja kui meie laialipillatud haritlased endid koondanud on, siis nõuame omale emakeelset ülikooli ja teisi teaduslisi institutisid“⁸⁵). Enne mõned hädatarvilikud, kohe asutamist nõudvad õpetoolid, eeskätt eesti rahvuslikelt teadusaladelt, siis küsimuse alla eestikeelne ülikool! — see polnud üksi P. Põllu programm, vaid juba laiemategi eesti teadlikkude ringkondade oma.

Tormikas, kiiresti sammuv aeg tõi eesti ühiskonnale iga päevaga uusi elulisi ja pakilisi suurküsimusi, mis teataval määral ülikooliprobleemi varju jätsid. Kuid teda käsitleti siiski silmapaistvalt elavalt nii poliitilistel kui akadeemilistel ja muudel koosolekutel, ajakirjanduslikes kirjutistes ja omavahelistel jutlemistel. Ja ikka kindlamalt ning konkreetsemalt sõnastus siin miinimum-programmiks: soome-ugri osakond, mida hiljemini nimetati urali osakonnaks, ja rida paralleelseid eestikeelseid õppetoole teistes teaduskondades.

Kõige esimeseks autoriteetsemaks koosolekuks, kus nõutavat ülikoolireformi käsitleti, oli kahtlemata esimene Eesti Üliõpilaste ja Vilistlaste Kongress (hiljemini lühendatult nimetatud: I Eesti Akadeemiline Kongress) Tartus 25.—27. märtsil 1917. Siin leidis Tartu ülikoolis soome-ugri osakonna asutamise mõte elavalt pooldavat käsitlemist. Ühtlasi tähendasid sel kongressil avaldatud mõtted tähtsat vahejärku „eesti professori“ idee kujunemisel eesti ülikooli ideeks. Teenekana tuleb siin märkida eriti V. Ernitsa ettekannet „Teadus ja meie“, mille põhiseisukohad autor ise on kokku võtnud järgmiselt⁸⁶): „Tartu ülikool peaks esialgu mitmekeelseks (Vene,

⁸⁵) Postimees 1917, nr. 55.

⁸⁶) Postimees 1917, nr. 74.

Eesti, Läti) muutuma, keskkeelena Vene keel... Eesti keel [peaks] õpekeelena lubatud olema igas aines, mille Eesti keeles kuulajaid teatud arv leiduks ja mille kohta kohane õpejõud on saadaval. Keeleteaduskonnas tuleks asutada Soome-Ugri keelte jaoskond õpetoolidega Soome-Ugri keelte, Eesti keele, Eesti kirjanduse ja rahvaluule, Eesti ajaloo ja kulturaloo, üleüldise ja Eesti muinasteaduse õpetoolidega. Õigusteaduskonnas tuleks asutada kodumaa ühiskondlik-majandusliku olukorra tundmise õpetool (H. Kruusi lisaettepanek) ja praktilise õigusteaduse eestikeelne õpetool. Arstiteaduskonnas tuleb asutada samasugune üleüldine eestikeelne õpetool, pääle selle veel õpetool ühiskondliku hügieni jaoks, iseäranis meie olusid silmas pidades. Loodusteaduskonnas tuleb iseäralikult kodumaa loodust hakata silmas pidama, milleks ka tarbekorral õpetool tuleb asutada. Pääle selle tuleb loodusteaduskonnas asutada Eesti oskuskeelne üleüldine õpetool ja põlluteaduse jaoskonnas õpetool meie maa agrar-kulturaliste olude uurimiseks.“ Reform pidi haarama ka veterinaär-instituuti. Need olid oma aja kohta õigegi kaugeleulatuvad ettepanekud Tartu ülikooli eestistamise suunas, mille poliitiliseks tagapõhjaks oli veel nõutav autonoomne Eesti Vene föderatiivses vabariigis.

Olulisem rõhk langes neis ettepanekuis soome-ugri „jaoskonna“ asutamisele. Varsti esineti selle nõudmisega mujalgi⁸⁷⁾. Selle võttis omaks ka Eesti rahvuskongress 4. juulil oma resolutsiooniga: „Tartu ülikooli täiendatakse Soome-Ugri osakonnaga ja tarviliste eestikeelsete õppetoolidega teistes teaduskondades“⁸⁸⁾.

Rahvuskongressi otsusega sai see nõudmine omaviisi eesti poolametikuks seisukohaks. Tegelikke samme selle teostamiseks aga suudeti astuda alles revolutsiooni-aasta hilissügisel. Novembris saadeti reale ametiasutistele I Akadeemilise Kongressi, Eesti Kirjanduse Seltsi, Eesti Rahva Muuseumi, Eesti Nooresoo Kasvatuse Seltsi ja Eesti Kooliõpetajate Keskliidu nimel trükitud märgukiri Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna nn. uurali osakonna asutamise kohta⁸⁹⁾.

Rõhutades soome-ugri keelte uurimise suurt üldteaduslikku tähtsust, peetakse olukorda ses suhtes Tartu ülikoolis täiesti rahuldamatuks, kuna see oma asendi tõttu peaks olema siin üheks tähtsaks

⁸⁷⁾ Näiteks Eesti Kooliõpetajate Kongressil Tallinnas 30. märtsil, kus võeti vastu resolutsioon: „Tartu ülikooli juures tuleb kohe Soome-Ugri keelte fakultet avada; teistes fakultetides peavad tarviduse järele eestikeelsed õppetoolid elule kutsutama,“ — Päevaleht 1917, nr. 72.

⁸⁸⁾ Päevaleht 1917, nr. 148.

⁸⁹⁾ Kaaskiri dateeritud 6. XI 1917; allkirjutanud tekstis loendatud asutiste nimel (esitatud järjekorras) J. Seljamaa, A. Jürgenstein, O. Kallas, J. Tõnisson, K. Treffner. Trükitud märgukiri: Dokladnaja Zapiska ob osnovanii Uraljskago otdelenija pri Istoriko-filologitšeskom fakultete Jurjevskago Universiteta, — TUA, tmk. UŠ VI.

keskuseks. Lähtudes seisukohalt, et „iga ülikool on hariduse istutajaks mitte ainult üldriiklikus mõttes, vaid ka oma lähema ümbruse, oma kultuurraiooni jaoks“, on märgukirja esitajate arvates eesti rahval õigus oodata endale ka Tartu ülikoolilt suuremat tähelepanu kui seda seni olnud. Ja kuna sel rahval viimasel ajal just filoloogilise hariduse alal on tarbed suurenenud, siis tuleks Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas viivitamata ellu kutsuda uurali osakond.

Seda osakonda projekteerib märgukiri kuue eriõppetooliga: 1) uurali keeled (siia arvatud ka uurali rahvaste esiajalugu), 2) läänemere-soome keeled, eriti eesti keel, 3) uurali rahvaste, eriti eesti kirjandus, 4) uurali rahvaste, eriti eesti folkloor, 5) Balti ajalugu, eriti eesti kultuurilugu ja 6) uurali rahvaste, eriti Läänemere kultuurraiooni etnograafia ja arheoloogia. Nende õppetoolide kõrval pidid veel olema kaks lektorikohta: üks eesti keele, teine soome ja ungari keele jaoks. Õppekeeleks uurali osakonnas pidi olema eesti keel. Üldainete õpetamine oli ette nähtud teaduskonna teiste õppetoolide poolt vene keeles, kui leidub kuulajaid, kes eesti keelt ei oska.

See uurali osakonna organisatsioonikava, tuginedes I Eesti Akadeemilisel Kongressil avaldatud seisukohtadele, on ühtlasi nende konkreetne edasiarendus ja samal ajal pärastiste eesti ülikooli filosoofiateaduskonna uute nn. eesti rahvuslike teadusalade õppetoolide kompleksi eelkäija.

Tartu ülikooli nõukogu, millele see kava esitati, lükkas selle arutamise edasi, otsustades nõutada kõigepealt ajaloo-keeleteaduskonna arvamust selle kohta⁹⁰). Viimase poolt moodustatud komisjon, prof. L. Masing'i juhatusel (liikmed prof. E. Felsberg, prof. G. Iljinski, dots. J. Lautenbach ja lektor J. Jõgever) pidas tarvilikuks olla põhimõtteliselt nõus uurali osakonna asutamisega, kuid leidis, et see ülikooli olevas seisundis on teostamatu, nii rahaliste vahendite puuduse kui ülikooli poliitilise olukorra selgumatus tõttu. Lätlasest professori E. Felsbergi mõjustusel kujunes komisjoni otsus uurali osakonna kava suhtes ülikoolis juba omaviisi traditsiooniks saanud kahe — eesti ja balti (leedu-läti) filoloogia õppetooli soovituseks⁹¹). Juba agoonias vaevleva vene ülikooli lõpupäevil otsustab ajaloo-keeleteaduskond, et ta põhimõtteliselt küll kaasa tundes eesti tegelaste märgukirjas ja erikomisjoni protokollis avaldatud mõtetele, siiski ei suuda ülikooli olukorra täieliku ebamäärasuse tõttu võtta enam mingit seisukohta esitatud kava praktiliste teostamisvõimaluste suhtes⁹²). Siin lõpebki juba likvideeritavas vene ülikoolis kogu uurali osakonna asutamise küsimus.

⁹⁰) TUNk prot. 8. XII 1917.

⁹¹) Erikomisjoni prot. (daatumita), — TUA, tmk. UŠ VI.

⁹²) TUAkt prot. 10. V 1918; TUAkt dekaan TUNk-ule 18. V 1918, nr. 206, — TUA, tmk. UŠ VI.

Kui soome-ugri, alias uurali osakonna asutamine oli 1917. a. „eesti ülikoolipolitika“ miinimum-programmi reaalpoliitiliseks sisuks, siis sõnastati ometi juba õige varakult ka märksa kaugemaleulatuvaid võiks ütelda unistusi, mille perspektiivis paistis eesti ülikool. Selle mõtte üks esimesi arendajaid oli Gustav Suits, nagu ta oli sama aasta lõpupoolel Eesti poliitilise iseseisvuse idee esimesi sõnastajaid. Tartu ülikooli uue anatoomikumi kuuldesaalis 26. apr. 1917 peetud kõnes tunnustas ta rõhutatult soome-ugri osakonna ainult miinimum-programmi nõudeks, kuna ideaalina esitati eesti ülikool⁹³⁾. See mõte levis ja leidis poolehoidu eesti haritlaskonnas rööbiti meie riigipoliitiliste nõudmiste kujunemisega. Siirdumine Vene föderatsiooni seisukohalt Eesti poliitilise iseseisvuse nõudmisele tõi enesega kaasa järel-
dusena ka eesti rahvusliku ülikooli taotluse, mis teostus Eesti poliitilise iseseisvuse sünnitisenä.

Hans Kruus.

Raamatukauplemisest rootsi ajal Tartus ja Pärnus, eriti akadeemia raamatukauplejaist.

Käsitsi paljundatud, papüürosele ja pärgamendile kirjutatud raamatutega kauplemist leidub juba antiikilma kultuurrahvaste — kreeklaste ja roomlaste — juures, samuti ka keskajal. Viimase ajastu esimestel sajanditel see siiski ei esine, kuigi mungad kirjutasid ohrasti käsikirju ümber, harilikult oma kloostri tarviduseks. Raamatukauplemine tungib esile alles XIII s. teisel poolel Itaalia ülikoolides¹⁾, kus see teostus ülikooli kontrolli all. n. n. stationariide kaudu. Nad olid kohustatud laenutama käsikirju ka üliõpilastele teatava tasu eest. Itaalia eeskujul tekkisid stationariidid ka Pariisi ülikooli juurde, hiljemini viimase eeskujul ka Inglise ja Saksa ülikoolide juurde. Muidugi teotsesid nende kõrval XIV s. ka täiesti iseseisvad käsikirjadega kauplejad.

Kuid õitseaeag raamatute levimisele algas alles trükikunsti leiu-
tamise järele. Sellele järgnevalt sajandil — XV—XVII s. — olid raamatutöönduse kolm ala — trükkimine, trükitoodete köitmine ja nendega kauplemine — veel tihedalt üksteisega seotud ning ühe ja sama isiku kätte koondatud, kuna ükski neist aladest üksikult ei pakkunud ettevõtjale küllalist elatamisvõimalust²⁾. Sama isik valas endale koguni kirjatüüpegi. Neist kolmest alast kujunes raamatu-

⁹³⁾ Vrd. Postimees 1917, nr. 93.

¹⁾ Kapp-Goldfriedrich, Geschichte des Deutschen Buchhandels. Bd. I.; Leipzig 1886, lk. 12.

²⁾ Fr. P u k s o v, Trükikodade areng Eestis, — Eesti Graafika, IV (1931), lk. 4.

kauplemine iseseisva haruna kõige hiljemini välja, alles XVII s. Seni kauplesid aga raamatutega trükkalid, nende kõrval ka raamatukõitjad. Esikohal püsis siin muidugi trükkal, kes oma tooteid müütas messidel, peamiselt Frankfurtis ja Leipzigis, saades samal ajal vahetuskaubana oma trükiste vastu ametivendadelt nende väljaandeid. Kuigi avati ka raamatuladused, kuulusid need vastavalt soetatud privileegide põhjal trükkalitele.

Sama olukorda märkame ka Baltimail, kitsamas mõttes Eesti alal. Kuid trükkalitele tekivad siin ka võistlejad raamatukõitjate näol, kes peale raamatute pookimise oma sissetulekut laiendasid veel köidetud raamatute müümisega, mis kujunes koguni nende eesõiguseks, kuna trükkalid võisid müüa ainult kõitmata teoseid. Sel põhjusel tekkis alalisi tülisid ja protsesse trükkalite ja raamatukõitjate vahel. Et raamatukauplemine puhtal kujul siin ei saanud veel esineda, sõltus peamiselt küll sellest, et raamatute levik oli minimaalne. Isegi saksa raamatukaupmehed, kus raamatutööndus võrreldes teiste maadega seisis esikohal, kaebasid XVII s. keskel, et raamatuid peaaegu ei ostetavat ja et neid tarvitavat ainult kirikud, koolid, kirikuõpetajad, vaesed üliõpilased ja õpilased³⁾. Kuid teatav tarvidus kirjanduse järele siiski ei puudunud ja esmajoones vajati kiriku- ja kooliraamatuid.

Olukord polnud parem ka Rootsis ja J. Hänell arvab⁴⁾, et seal XVI—XVII s. peale Stockholmi, Upsala ja mõnel määral ka Lundi vaevalt leidis mujal alalisi raamatukauplusi. Neid pidasid aga trükkalid ja esimeseks privileegitud raamatukauplejaks Stockholmis saigi 1614. a. trükkal Christoph Reusner, sama isik, kes hiljem määrati esimeseks Tallinna linna- ja gümnaasiumitrükkaliks. Ka Riias muretses enesele raamatukauplemise privileegid 1591. a. esimene trükkal Nicolai Mollin⁵⁾.

Nõnda tekkis raamatukauplus esijoones suurtes kaubanduslikes keskustes, selle järele ülikoolilinnades. Juba XVII s. leiame ka eriraamatukauplejaid⁶⁾. Need tähtsamais keskkohdades tekkinud raamatukauplused varustasid raamatutega ka ümbruskonda, peatudes oma ladudega aastalaatadel. Kuid raamatukauplejad võtsid ärireise ette veel palju laiemas ulatuses. Nõnda käis mitmel korral ka Liivimaal ja Rootsis enne 1674. a. Rostocki raamatukaupleja Martin Hallerword⁷⁾.

³⁾ Karl Lohmeyer, Geschichte des Buchdrucks und Buchhandels im Herzogthum Preussen, — Archiv f. Geschichte d. Deutschen Buchhandels, XIX (1897); lk. 249.

⁴⁾ August Hänell, Blad ur sortiments-bokhandelns historia. Liber Librariorum, II; Stockholm 1920, lk. 11.

⁵⁾ W. Stieda, Zur Geschichte des Buchhandels in Riga, — Archiv f. Geschichte d. Deutschen Buchhandels, VI (1881), lk. 116.

⁶⁾ Kapp-Goldfriedrich, op. cit., II, lk. 99.

⁷⁾ K. Lohmeyer, op. cit., lk. 277.

Puhtraamatukauplemise tekkimisega aga ei kadunud võistlus ka trükkalite ja raamatukõitjate poolt, kes olid ju eesõigustatud olukorras ja tsunftide kaitse all. Nende kutset loeti ikkagi „kunstiks“, kuna raamatukauplemine oli aga vaba tööndus, kusjuures raamatukauplejail polnud veel oma tsunfte⁸⁾. Sel põhjusel oli Riias W. Stieda teate järele⁹⁾ XVII s. keskel üks privileegitud raamatukauplus ja selle kõrval 4—5 väiksemat, mis kuulusid raamatukõitjaile.

Vaadeldes nüüd Eesti olusid, peab mõnna, et olukord raamatutööstuses oli siin samasugune. Raamatukaupluste olemasolu võiks siin oletada mitte enne XVII sajandit: Tallinnas kui suures kultuurilises keskuses, kus asutati gümnaasium, ja Tartus, kus kutsuti ellu ülikool, ning hiljemini ka Pärnus. Tegelikult tekkis kutseline raamatukauplemine Eestis, mitte kõrvalteenistusena trükkalitele ja raamatukõitjaile, alles XVIII s. lõpul.

Kuid ka Eesti alal vajati kirjandust mõningal määral juba XV s. peale trükikunsti leiutamist. Juba 1470. a. sai Marquard von der Molen Lüübekist Tallinna trükitooteid, mille arv — 2 piiblit, 15 psalterit ja 20 kaanoni — laseb oletada, et nad olid määratud edasimüümiseks ja et Molen nendega kauples¹⁰⁾. Osa neist raamatuist läks küll Riiga. On tõenäoline, et Tallinnas leidis sel ajal ka teisi isikuid, kes tellisid raamatuid Saksamaalt, peamiselt hansalinnast Lüübekist, mis oli tähtsamaks keskuseks raamatutööstuse toodete levitamisel Põhjamaile, kui ka Königsbergist ja Rostockist.

Tarvidus raamatu järele suurenes XVI s. keskel, eriti usupuhatuse järele. Sel ajal leidub Tallinnas juba isikuid, kes on raamatukauplejana (Buchführer) kodanikkuderaamatusse sisse kantud. Sellena esineb Gisebertus (Giessebertus) 1525.—1526. a., kelle kohta teada, et ta 1537. a. protsessis esimese eestikeelse katekismuse tõlkija õpetaja Johann Kõlliga, peale seda, kui Tallinna raad temale selle katekismuse levitamise ära keelas¹¹⁾. Tallinna kodanikkuderaamat nimetab 1548. a. veel „raamatukauplejat“ Larentz Beckmanni, ja sest ajast peale selle kutse esindajaist pole enam jälgi kuni XVII s. keskpaigani, mil raamatukaupmehena asus teotsema Lorenz Jauch.

Kuigi ei leidu siin kutselisi raamatukauplejaid, õitseb siiski raamatukauplus, ja nimelt trükkalite, peamiselt aga raamatukõitjate tege-

⁸⁾ Kapp-Goldfriedrich, op. cit., II, lk. 96.

⁹⁾ W. Stieda, op. cit., lk. 123.

¹⁰⁾ Pauli, Beiträge z. Geschichte der ersten Buchdruckerei in Lübeck, — Zeitschrift des Vereins f. Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde, III (1870), lk. 262.

¹¹⁾ P. Johansen, Teateid vanimast eesti katekismusest, — Eesti keel 1927, lk. 103; H. Weiss und P. Johansen, Bruchstücke eines niederdeutsch-estnischen Katechismus vom Jahre 1535, — Beitr. z. Kunde Estlands, XV (1930), lk. 97.

vuse läbi. Trükkalitest sai esimesena 1665. a. linnalt loa raamatutega kauplemiseks Adolf Simon¹²⁾, kellele 1672. a. kuningalt anti privileeg avaliku raamatukaupluse avamiseks köidetud ja köitmata teostega¹³⁾. Raamatuköitjaid aga oli Tallinnas XVI—XVII s. terve rida, kes kõik ka raamatuid müüsid. Need olid kodanikuks vastuvõtmise järjekorras järgmised: Adam Weiss (Wyss) 1593. a., Christophorus Elbing 1604, Joachim Weiss 1632, Peter Tileman 1648, Joachim Fister (Pfister) 1638, Heinrich von Jürckij (Jureck) 1663, Hinrich Hakelman 1676, Michail Hausswald 1686, Christian Trapp 1690.

Nõnda ei olnud seisakut raamatukaupluses. Piiskopp Johan Rudbeck ostis Tallinnas 1687. a. kaheköitelise teose, mis hiljemini annetati Västeräsi piiskopkonna raamatukogule¹⁴⁾. Et raamatuköitjad tundsid suurt huvi raamatukaupluse vastu, selgub juba raamatuköitjate Thomas Severini ja H. Jürckij protsessist trükkal Adolf Simoniga, mille viimane algatas augustis 1665¹⁵⁾. Siin keerleb peaküsimus kalendrite ümber, mis olid tähtsamaks müügiobjektiks. Pikkade arutlemiste järele tegi raad lõpuks otsuse, et trükkalil on õigus müüa ainult köitmata raamatuid, ja neidki peale kalendrite. Kalendrid üldse võisid müüa ainult raamatuköitjad, nagu ka antikvaarseid teoseid ja köidetud raamatuid. Ka ei tohtinud trükkal järele trükkida võõraid kalendrid¹⁶⁾. Selle rae otsusega ei olnud aga A. Simon rahul, mispeale ta muretseski endale kuningalt privileegi 1672. a.

Siirdudes nüüd Tartu olude juurde, ei teki kahtlust, et siin võis alaline raamatukauplus enne XVII s. teotseda veel vähemal määral kui Tallinnas. Seejuures ei olnud siin ka ühtki raamatuköitjat, kes mujal tavaliselt kauples raamatutega. Nõudeid kirjanduse järele võisid rahuldada ainult rändraamatukaupmehed, kes saabusid Saksamaalt, arvatavasti ka Riist.

Kui 1632. a. gümnaasium ümber muudeti „Academia Gustavianaks“, ei suutnud uus õppeasutis selles asjas tuua olulist muudatust, hoolimata mitmekesistest kavatsusist. Esiteks ei suurendanud tarvidust selle järele ülikooli raamatukogu, mis oli alul omalt koostiselt niivõrd tähtsuseta, et tal puudus oma raamatukoguhoidja kuni 1649. a. Kuigi see ülikooli tegevuse lõppaastail osutas teatavat juurdekasvu, oli selles ülikooli likvideerimisel ikkagi ainult 3—400 teost, mis saabunud peamiselt annetustena, või kui ostuteel, siis kohalikest haritlasilt, peamiselt õppejõududelt. Ka sai ülikooli raamatukogu täiendust

¹²⁾ Tallinna raeprotokoll 15. VIII 1665; TLA.

¹³⁾ Privileeg Ad. Simonile 11. III 1672; TLA: B. f. 6.

¹⁴⁾ Betänkande och förslag angående läroverks och landsbibliotek. Kung. bibliotekets handlingar, 40 (1924), lk. 239, allmärkus 3.

¹⁵⁾ Kirjad Tallinna raele protsessist osavõtjate poolt; TLA, B. f. 7.

¹⁶⁾ Tallinna raeprotokoll 8. XII 1665; TLA.

ühiekordse toetusena kuningannalt 200 riigitaalri ulatuses 1650. a. otseteed Stokholmi raamatukauplejalt Janssoniuselt¹⁷⁾.

Üliõpilane aga rahuldab oma vajadust raamatu järele loengute üleskirjutamisega ja Tartu õppejõud ei suutnud koguda endale vähegi kogukaid raamatukogusid. Seega ei võinudki ülikool kujuneda kuigi mõõduandvaks teguriks raamatukaupluse avamisele Tartus.

Kuid kõige selle juures seisis probleem vahenditult, koguni gümnaasiumi asutamisest peale, kogu ülikooli kestuse ajal päevakorral. 1630. a. kavatses Riia raamatukaupleja Christian Rittaw avada Tartus trükikoja ja ka raamatukaupluse, pöördudes loa saamiseks kindral-kuberner Skytte poole¹⁸⁾. Rittaw, kes oli alul Riias raamatuköitjaks, sai sealsamas ka raamatukauplejaks, pärast seda, kui võttis üle P. von Merenilt 1615. a. privileegi raamatukauplemiseks. Ta kirjastas ka teoseid, mis trükiti osalt Riias, osalt Lüübekis¹⁹⁾. Kuid Rittaw suri enne oma Tartus kavatsetud ettevõtte teostamist.

Kui ülikool avati, oli selle põhimäärustes ettenähtud ka oma raamatukaupleja. Trükikoja- ja raamatukaupluseinspektorite ülesannete hulgas oli muu seas ka kohustus mõjustada raamatukauplejat, et see üliõpilasile kui ka akadeemiale müüks kasulikke raamatuid õiglase hinnaga²⁰⁾. Need määrused, mis olid maksvad Upsala ülikooli kohta, kel oli oma raamatukaupleja juba 1616. a-st peale²¹⁾, jäid aga Tartus teostamata, vähemalt ülalnimetatud punktis. Raamatukaupleja küsimus tekkis siin uuesti päevakorrale ühenduses ülikooli trükkali isikuga peale Jakob Beckeri lahkumist Tartust²²⁾. Ülikool pidas 1637.—1639. a. läbirääkimisi kellegi raamatukaupleja Vitusega, et see tuleks Tartu akadeemia trükkaliks kui ka raamatukauplejaks. Läbirääkimised osutusid tagajärjetuiks: Vitus Tartu ei tulnud; akadeemia jäi ilma trükikoja juhatajata ja Tartu ilma raamatukaupluseta.

Siiski oli ülikool vägagi huvitatud raamatute muretsemisest, paludes muuseas 1638. a.²³⁾ vabastada tollist ja litsentsist kõike, mis tarvilik raamatutega varustamiseks²⁴⁾, milline palve aga kuningliku valitsuse poolt jäeti rahuldamata. Reaalsemal kujul tõsteti küsimus

¹⁷⁾ Kuningliku majasteedi resolutsioon 8. XI 1648 a., — vrd. Tartu Ülikooli ajaloo allikaid, I (toim. J. V a s a r), nr. 39.

¹⁸⁾ Fr. P u k s o v, Tartu ja Tartu-Pärnu rootsiaegse ülikooli trükikoda, lk. 16.

¹⁹⁾ Arend Buchholtz, Geschichte der Buchdruckerkunst in Riga 1580—1880; Riga 1890, lk. 68—73.

²⁰⁾ Cogant, ut libros studiosis utiles et academiae justo pretio vendat Konstitutsioonid, peatükk XXI, 6.

²¹⁾ (B. Swederus), Boklådorna i Uppsala 1616—1907; Uppsala 1907.

²²⁾ Fr. P u k s o v, Tartu ja Tartu-Pärnu rootsiaegse ülikooli trükikoda, lk. 25—26.

²³⁾ Ülikooli palve kuninglikule majasteedile 17. V 1638, — J. V a s a r, op. cit., nr. 26.

²⁴⁾ Was zur Academi.... Buchführerey.... nötig.

päevakorrale endise ülikooli trükkali J. Beckeri poolt, kes kavatses avada raamatukaupluse üheaegselt Tartus ja Riias, milleks oli ostnud 1645. a. endale privileegi raamatukauplemiseks juba ülalnimetatud Rit-tawi leselt²⁵⁾; nüüd palus ta selle kinnitamist kui ka luba tolli-vabaks raamatute sisseveoks. Seda Beckeri palvet toetas ka kindral-kuberner, teatades kuningannale²⁶⁾, et kuna Riias ja Tartus ei olevat praegu korralikku raamatuladu, mis muretseks õppivale noorsoole studiumi jätkamiseks tarvilikke raamatuid, peaks Beckeri soovi sel-les asjas rahuldatama, võimaldades talle tolli- ja litsentsivabalt sisse tuua neid raamatuid, mida ta tellib välismaalt ja mida Riias ja Tartust mujale edasi saadab. Kuid Becker ei viinud oma kavatsust lõpuni, nagu tal nurjusid mõned teisedki ettevõtted.

Kuid, nagu tähendatud, tekkis ülikoolil elavam huvi oma raamatu-kogu vastu alles tegevuse lõppaastail Tartus ja 1649. a. tegeles juba raamatukoguhoidja, kelleks määrati professor Laurentius Ludenius. Raamatukoguhoidjale antakse kasutamiseks eelarves raamatukogule alates juba 1644. a-st ettenähtud iga-aastane toetus 150 taalrit, mis eelarvesse oli võetud küll juba varem (1638), kuid mida kasustati muuks otstarbeks akadeemia poolt või mille omandasid akadeemia ametnikud²⁷⁾. Neist summadest muretsetigi ülikoolile raamatuid, mis-tõttu kogu täienes edaspidi mitte ainult annetustega. Raamatukogu varustajaks oli Lüübeki kirjastaja ja raamatukaupleja Samuel Jauchi poeg Lorenz Jauch.

Viimase kohta ei saa jätta mainimata, et tema tegevus raamatu-töenduse, peamiselt raamatukauplemise alal XVII s. keskel oli väga tagajärjekas nii Eesti alal kui ka Soomes, kus ta oli toleaja ainsa-maks suurejoonelisemaks raamatukauplejaks. Seda osa algas ta 1642. a., kui ta nimetati äsjaasutatud Turu akadeemia raamatukaup-lejaks. Omades sel teel õiguse raamatukauplemiseks Turus ja tolli-vabaks raamatute sisseveoks tingimusega, et ta neid peab müüma odavamalt kui teised isikud, palus ta ülikoolilt privileegi raamatute levitamiseks ka teistes lähemais linnades, nagu Tartus ja Tallinnas. Kuid säärast luba ei saanud Turu ülikooli konsistoorium anda, sest see ei kuulunud tema kompetentsi²⁸⁾.

Sellele vaatamata käis L. Jauch iga aasta vähemalt korra Turust Tallinnas oma raamatulaoga, kaasa tuues õppivale noorsoole ja „lite-raatidele“²⁹⁾ kirjandust, kuna siin puudus veel privileegitud raamatu-

²⁵⁾ Riia vaestelastekohtu protokoll 9. XII 1645, RLA.

²⁶⁾ Kindralkubernereri kiri kuningannale okt. 1646, Liivimaa Rootsi kind-ralkubernereri Arhiiv III, ERKA.

²⁷⁾ Fr. Puksov, Die Bibliothek der Universität Tartu und Tartu-Pärnu in der Schwedenzeit, — OES, AR 1931 (ilumumisel).

²⁸⁾ Turu ülikooli konsistooriumi protokoll 20. I 16V42, vrd. Consistorii academici vid Åbo universitet äldre protokoller, I, lk. 61.

²⁹⁾ L. Jauchi leping Tallinna raega 17. VIII 1650, — TLA, B. f. 30.

kauplus. Kuid Jauchi tegevus sel alal ei piirdunud ainult Tallinnaga, vaid ta külastas ka Tartut, kus sõlmis leppe raamatukoguhoidja Lude-niusega aprillis 1650 teatavate raamatute muretsemise asjus akadee-mia raamatukogule³⁰⁾. Tellitavaist teostest — kogusummas 32 — oli loodusteadusliku sisuga 13, arstiteaduslikke 11 ja usuteaduslikke 6. Ajaloo alalt oli ainult üks, Olaus Magnus'e „Historia de Gentibus Septentrionalibus“ (1555). Peale nende oli veel 1 heebreakeelne sõnastik.

Lepingu järele kohustus Jauch raamatuid muretsema Tartu franko, mida ta nähtavasti Tallinna kaudu tellis, kuna ta juba 17. aug. 1650 oli sõlminud leppe Tallinna raega³¹⁾. Viimases lepingus tähendatakse ühtlasi, et kuna Jauch olevat tüdinenud iga-aastastest tülikatest reisidest Tallinna, kavatsevat ta raamatutega kauplemise „neis kohtades“ (dieser Örter) üldse lõpetada või Turust Tallinna kolida, kui talle luuakse kohased tingimused selleks. Kuna aga linnaisad vägagi rahul olevat tema senise tegevusega raamatukauplemise alal Tallinnas, lubavad nad talle eelolevaks suveks korraldada sündsad ruumid raamatukaupluse jaoks, muretsema elukorteri ja maja trükikoja jaoks, vabastada kõigist linnamaksudest ja panistest ja keelduda andmast õigust ühelegi teisele raamatukauplejale äri avamiseks Tallinnas seni kui Jauch oma tingimusi ja lubadusi täidab.

Omalt poolt lubas Jauch eeloleval suvel Tallinna asudes pidada aastast-aastasse täielikku raamatuladu, muretsemas sellesse vajalikke ja kasulikke teoseid kõigilt teadusaladelt („authoribusq in qua sis facultate“), hankida raamatumessidelt iga poole aasta järele kõik tarvilikud raamatud, mis on uuesti trükitud ja kirjastatud Frankfurtis, Leipzgis ja Hollandis. Lõpuks tõotas ta kõigi teoste müümisel arvestada 1 riigitaalri ühe guldna eest (Frankfurti hinna järele), et sel teel vältida ostjate rahulolematust raamatute hinna suhtes. Viimased lepingu punktid käsivad raamatutrükkimist.

Nii sai L. Jauch Tallinna privileegitud raamatukauplejaks ja trükkaliks ning 1652 ongi ta Tallinna jõudnud kogu oma inventariga, kuid ei leia ees linna poolt tema jaoks sisseseatud korterit lubaduse kohaselt, mille kohta ta loomulikult rahulolematust väljendab³²⁾. Lõpuks paigutatakse ta elama kloostri ruumidesse. Jauch muretsemas Tallinnas endale ka maaomandi Härjapea jõe ümbruses, ja tema nime järele on tekkinud ka praegune Juhkental (Jauchental, Joachimstal)³³⁾.

³⁰⁾ Leping 28. IV 1650 ühes raamatute nimestikuga. Riia Ajaloo ja Muististe Seltsi raamatukogus, mscr. 775.

³¹⁾ Leping TLA, B. f. 30.

³²⁾ L. Jauchi kiri raele 8. I 1652.

³³⁾ O. Greiffenhageni retsensioon: A. R. Cederberg, „Die Erstlinge der estländschen Zeitungsliteratur“, — Beitr. z. Kunde Estlands IX, lk. 134. Ka andmeil, mis muretsetud lahkesti dr. P. Johansenilt.

Seejuures püsib Jauch veel edasi Turu akadeemia raamatukauplejana kuni 1655. a-ni, millal palub konsistooriumi teda ametist vabastada³⁴). Samal ajal omab ta privileegi raamatutega kauplemiseks mitte ainult Eesti linnades ja Turus, vaid ka mujal Soome linnades. Ka siin osutub tema tegevus elevusrikkaks, ja kui ta 1656. a. ühes raamatulaoga Viiburi saabus, „et müüa odava hinnaga raamatuid noorsoole ja preesterkonnale“, kujunes see suursündmuseks³⁵).

Kokkuvõttes selgub, et esimese rootsiaegse ülikooli raamatukogu Tartus muretses teoseid ostuteel vähe ja Tartu ajas ilma alalise raamatukaupluseta läbi, kuna nõudeid rahaldasid tol ajal vahetevahel Tartus peatuvad raamatukaupmehed teistest linnadest. Kuid nende kõrval oli Tartus ka alalisi elanikke, kes müütasid raamatuid. Üheks nendest oli Christoph Schmidt, kes 1648. a. kolis Riist Tartu ülikooli raamatuköitjaks. Raamatuköitjana, nagu seda mujalgi nägime, rahaldas Schmidt hariliku kodaniku nõudeid kalendrite, lauluraamatute ja kooliraamatute müütmisega. Seda asjaolu tõendavad ka tema mitmekordsed palved ülikoolile teda oma kaitse alla võtta ja võõrastele raamatukauplejaile ära keelata Tartu aastalaatadele ilmumine.

Kui Academia Gustaviana oma tegevuse Tartus 1656. a. lõpetas, muretses kirjandust, mille järele tarvidus veelgi vähenes, sama Christoph Schmidt, kes arvatavasti määrati linnaraamatuköitjaks. Koole varustas aga raamatukaupleja J. Mehner Tallinnast.

Akadeemia raamatukaupleja küsimus muutus palju elavamaks teise rootsiaegse ülikooli elluastumisega Tartus 1690. Eriolulist tähtsust omab ka asjaolu, et kuningas Karl XI soodustas raamatukauplemist ja üldse raamatutööndust, mis nüüd muutus palju vabamaks, kuna privileegide andmisega raamatukauplemiseks ei olnud enam nõnda kitsi nagu varem.

Trükikoja- ja raamatukauplemiseinspektorite ülesandeks oli teises ülikoolis ka jälgida, et raamatukaupleja müüks raamatuid sama hinnaga, mis on heakskiidetud akadeemia konsistooriumi poolt³⁶). Sel otstarbel olid raamatukauplejad kohustatud esitama ülikoolile hinna kindlaksmääramiseks raamatukauplejailt saadud teoste nimestikke.

Juba kohe ülikooli tegevusse astumise järele oktoobris 1690 palus Tallinna raamatuköitja ja raamatukaupleja Johann Mehner³⁷), kes seni oli varustanud kirjandusega Tallinna gümnaasiumi ja Tartu

³⁴) Turu akadeemia konsistooriumi protokoll 10. II 1655, vrd. Protokoller II, lk. 18.

³⁵) „hjärtligt välkommen“. W. Steenberg, Bokförarer och boklädare i Viborg 1641—1913. Suomen kirjakauppalehti XI, lk. 71.

³⁶) Ülikooli konstitutsioonid 1689. a.

³⁷) Sellisena nimetab ta end J. Kelchi „Historia“ 1695 tiitlilehel: „Verlegts Johann Mehner, Buchhändler in Revall.“

ning Narva koole³⁸⁾, määrata teda ülikooli raamatukauplejaks. Ülikooli konsistoorium pooldas tema palvet ja soovitas teda ülikooli kantslerile kinnitada sellele kohale³⁹⁾. Kuid viimane suhtus sellesse eitavalt. Mehner kordas 1694. a. oma soovi uuesti⁴⁰⁾, mida ülikooli konsistoorium jällegi toetas⁴¹⁾. Kuigi ka prokantsler pooldas J. Mehnerit ülikooli raamatukauplejana⁴²⁾, andis kantsler ka seekord Mehneri palvele eitava vastuse⁴³⁾. Ühtlasi soovitas kantsler võtta ülikoolile raamatukauplejaks Nöller Riiast, kel olevat rikkalikum raamatuladu kui Mehneril, mis võimaldavat tal odavamalt müüa. Ja kuna Nöller asub samas kindralkubermangus, kus ülikoolgi, ei olevat küsimuse lõplikuks otsustamiseks tarvis enam tülitada kuningat, kellest aga J. Mehneri puhul ei saaks mööduda.

Kantsleri soovitatud kandidaat akadeemia raamatukaupmehe kohale Georg Matthias Nöller teotses Riia linna trükkalina 1684—1712. Kuid juba enne seda oli ta Riias raamatukauplejaks, millisest tegevusest ta ei loobunud ka hiljemini, omades sel alal palju suuremat tähtsust kui trükkalina. Raamatukauplejana sai ta koos ühe teise Riia ametivennaga Johann Adolph Härtel'iga kuningas Karl XI-ndalt loa tollivabaks raamatute sisse- ja väljaveoks⁴⁴⁾, millist luba 1646. a. ka Jakob Becker endale nõutas. Nöllerile ja Härtelile antud privileeg pandi hiljem maksma kõigi rootsi raamatukauplejate kohta.

Teadsaanud kantsleri eitava otsuse, palus Mehner ülikooli konsistooriumi talt siiski raamatuid osta⁴⁵⁾. Konsistoorium teatab selle peale, et ta ei või muidugi kantsleri soovi vastu töötada, kuid ostab siiski heameelega oma raamatukogule Mehnerilt teoseid edaspidigi, kui ta aga müüb neid odava hinnaga⁴⁶⁾. Nii ostiski akadeemia, veel Tartus viibides, raamatuid, nagu ülikooli arved näitavad, suuremalt osalt J. Mehnerilt.

Nõnda valitses üldiselt J. Mehneril hea vahekord ülikooli ja selle õppejõududega ja ta avas sellele krediidigi, mis laseb tema juures oletada teatavat jõukust. Kuivõrd aga Mehneri tegevus raamatukauplemise alal Tartus ulatus väljaspoole ülikooli, selle kohta puuduvad üksikasjalisemad andmed. On siiski tõenäoline, et ta XVII s.

³⁸⁾ Dateerimata kontsept. Rootsi Riigiarhiiv (RRA): Bibliographica III. Bokhandel i Sveriges fordna besitningar.

³⁹⁾ Ülikooli konsistooriumi protokoll 5. XI 1690.

⁴⁰⁾ Ibid. 27. I 1694.

⁴¹⁾ Ülikooli kiri kantslerile 3. II 1694, — RRA: Dorpat-Pernau Universitetsarkiv, registratuur.

⁴²⁾ Ülikooli konsistooriumi protokoll 16. V 1694.

⁴³⁾ Kantsleri kiri ülikooli konsistooriumile Stokholmist 6. III 1694, — RRA, Dorpat-Pernau Universitetsarkiv, k. 19.

⁴⁴⁾ Ärakiri kontsessioonist 18. V 1681 Nöllerile ja Härtelile, — RRA: Bibliographica III, Bokhandel.

⁴⁵⁾ J. Mehneri kiri konsistooriumile 14. IV 1694, — RRA: Dorpat-Pernau Universitetsarkiv, k. 29.

⁴⁶⁾ Ülikooli konsistooriumi protokoll 21. IV 1694.

ühleksakümnendail aastail varustas ka Tartu koole nagu varemgi. Mis puutub Tartu kodanikesse, siis rahuldasiid nende nõudeid tol ajal ikkagi rändkaupmehed aastalaatade ajal, mida tõendab muuseum asjaolu, et linnaraadki ostis jaanuaris 1695 aastalaadalt raekoja jaoks kaks õigusteaduslikku raamatut: Moevius ad jus Lubecense, ja Garpzovii Criminalia⁴⁷⁾, mille eest maksti 8 riigitaalrit. Ka professor Mollin oli ostnud 1699. a. samal kohal ühe raamatu, mille ta hiljemini ülikoolile edasi müüs⁴⁸⁾. Teatavat konkurentsi raamatukauplejale Tartus (peale Mehneri muretses ülikool siiski raamatuid ka Nõllerilt) tegi ka ülikooli trükkal Johan Brendeken, levitades küll ainult oma trükiseid, mis olid harilikult ladinakeelsed ja määratud kitsale akadeemilisele ringkonnale. Ainult üks Brendekeni trükistest oli laialisema huvialaga — saksa-rootsikeele õpperaamat, mille tiitli ta ka kohe varustas märkusega: „on tema (Brendekeni) juures müüa“⁴⁹⁾. 1699. a. kolib ülikool Pärnu ja järgnevad segased ajastud olid veel ebasoodsamad raamatukaupluse elustamiseks, mistõttu Tartu sai endale esimese alalise raamatukaupluse alles 1785. a., mis asutati J. L. Gaugeri ja K. G. Linde poolt⁵⁰⁾.

Pärnus muutub olukord ülikooli raamatukaupleja isiku suhtes, ja ainsamaks raamatute muretsejaks ülikoolile jääb Nõller, kes teoseid muretseb Riias. Kuid 1702. a. kavatseb ta raamatuladu avada ka Pärnus, milleks ülikool määras ajutiselt filosoofiateaduskonna toa akadeemia majas, seni kui kantsler kindla ulualuse nimetab⁵¹⁾. Kantsler jättis küsimuse ülikoolile vabaks. 26. veebruaril 1702. a. teatabki Nõller kirjalikult ülikoolile, et ta kesksuvel avab raamatukaupluse akadeemia majas. Nõnda sai Nõller kindla ruumi raamatulaoks, mis nähtavasti veel 1709. a. samal otstarbel oli tema käes. Ta ei kolinud siiski isiklikult Pärnu, vaid peatus siin ainult ajutiselt, kuna Riias teda laiem tegevusväli sidus. Pärnus asus vist alaliselt raamatulao juhina mõni Nõlleri sellidest, võimalik ka tema ärijuht Georg Friedrich Hauswald, kelle poolt on esitatud arved ülikoolile.

Ülikooli raamatukaupluse tegevus Pärnus näib piirdunud olevat ülikooli õppejõudude ja üliõpilastega ja Nõlleri katsed oma mõjukonda laiendada ka väljaspool ülikooli nähtavasti ebaõnnestusid, mistõttu ta 1706. a. pakub lattu jäänud raamatuid ülikoolile müüa⁵²⁾. See

⁴⁷⁾ Tartu raeprotokoll 9. I 1695, — TriLA, Frid. Movius, Differentiae juris communis et Lubecensis (1669); Bened. Carpzovius, Praxis rerum criminalium.

⁴⁸⁾ Ülikooli konsistooriumi protokoll 11. III 1964.

⁴⁹⁾ Fr. Puksov, Tartu ja Tartu-Pärnu rootsiaegse ülikooli trükikoda, lk. 53—54.

⁵⁰⁾ A. Feuereisen, Der Buchdrucker M. G. Grenzius und die Begründung der „Dörptschen Zeitung“, — VGEg, XXI, lk. 100.

⁵¹⁾ Ülikooli konsistooriumi protokoll 9. I 1702.

⁵²⁾ Dateerimata rektori ringkiri, — RRA: Dorpat-Pernau Universitetsarkiv, k. 12.

ebaõnnestumine on ka arusaadav, kuna võistlejaks oli siin linna- raamatukõitja, hiljem ka ülikooli raamatukõitja ja saksa koguduse kõster Gottfried Hoffman. Ta kauples Pärnus raamatutega juba enne ülikooli sinna saabumist ja juba 1690. a., äsja Riias Pärnu, jõudnud, palub ta raadi ära keelata teistel kohalikel kaupmeestel raamatute müütmise, muidugi ainult kõidetute, mis oli raamatukõitja eesõiguseks. Nagu sellest Hoffmani palvest selgub, müütati Pärnus kalendreid ja õpperaamatuid lihtsalt igas äriš. Raad lubabki Hoffmani palve täita, kuid 9. dets. 1699. a. esineb Hoffman juba ülikooli konsistooriumile palvega privileegi saamiseks raamatukauplemiseks, toetudes ülikooli kantsleri otsusele. Viimane oli möönnud, et kuna Pärnu kuulub Riia raamatukõitjatetsunfti alla, kel olevat privileeg kuningalt, mille põhjal ei võidavat väljaspoolt sisse tuua kõidetud raamatuid, mida ei võivat müütada ka raamatukauplejad, nagu Nöllergi, siis olevat see privileeg maksev ka Pärnu kohta. Tõeliselt müüski Nölleri ülikoolile ainult kõitmata raamatuid.

Nölleri oli siis tegelik akadeemia raamatukaupleja Tartus ja Pärnus, esimene ja viimne, ja ta nimetab end ka trükiteoste tiitlites „Akademischer Buchhändler“. Seejuures ei pakkunud ka teine rootsi ülikool ei tea kui suurt teenistust oma raamatukauplejaile, Mehnerile ja Nölleriile. Ja kuigi teise ülikooli raamatukogu oma 3500 kõitega ületas kümnekordselt esimese ülikooli raamatukogu koostise, osteti teoseist siiski ainult väikesem osa raamatukaupluste kaudu, umbes saja ümber paarikümne aasta jooksul, kuna tunduvalt suurem osa saadi ikkagi jälle annetistena, nagu 1690. a. kuninga ostetud Gyldenstolpe 2700-kõiteline kogu⁵³), osalt muretseti aga neid raamatuteksjoneil Rootsis.

Trükitooteid muretseti Eesti ala raamatukauplejad rootsi ajal esmajoones kindlasti Saksamaalt, kuid selle kõrval ka Amsterdamist Hollandis, mida tõendavad ülikooli arved, samuti ka Jauchi leping Tallinna raega. Tõusis ju Hollandi XVII s. raamatutöönduses mõõduandvaks teguriks Saksamaa kõrval ja Elseviiride trükised omasid ülemaailmalise kuulsuse ja laialdase levimise. Amsterdamis raamatukaupmehed asutasid osakondi koguni väljaspool kodumaad.

Üldiselt selgub nüüd, et Tartu ja Tartu-Pärnu rootsiaegseid ülikoole varustasid trükitoodetega Tallinnas ja Riias asuvad raamatukauplejad, kuni 1702. a. Nölleri avas ülikooli raamatukaupluste harukauplusena oma Riia äriš. Kuid kodanikkude nõudeid õpperaamatute, vaimuliku kirjanduse ja kalendrite suhtes Tartus ja Pärnus XVII s. rahuldasi raamatukõitjad ühes aastalaatadel peatuvate rändraamatukaupmeestega.

Fr. Puksov.

⁵³) Fr. Puksov, Die Bibliothek der Universität Tartu und Tartu-Pärnu in der Schwedenzeit, — OES, AR 1931 (ilmumisel).

Rootsi-Poola sõda Liivimaal 1600. a. ja 1601. a. alul.

III.

Alustades sõjakäiku Liivimaale pidi hertsog Karl arvestama ka Liivimaa mõjukama seisuse, aadli, seisukohaga. Oli tõsiasi, et enamik Liivimaa saksa soost aadlist polnud sugugi rahul Poola võimuga. Poola kuningad, püüdes viia Liivimaad lähemasse seosesse oma riigiga, olid puudutanud Liivimaal luteriusu vabadust, maa administratiivset, kohtulikku ja õiguslikku korda. Võrdlemisi suured muudatused usu asjus ja maa valitsemise korraldamisel tehti Stephan Bathory ja sellele järgneva kuninga Sigismund III valitsuse ajal. Saksa soost aadlile olid väga oluliseks rahulolematuse põhjuseks ka mõisade valdustiitlite revisjonid, mis tugevasti riivasid kohalike aadlkude huvisid, samuti ka poolakate ja leedulaste eelistamine siinsete riiklikkude ametikohtade väljaandmisel. Alikad kõnelevad rahulolematusest, mis Liivimaal olevat tekitanud uus revisjon a. 1599⁴¹⁾.

Kroonik Fabricius, kõneledes 1599. ja 1600. a. sündmustest, teab jutustada, et liivimaalased poolakate Liivimaalt eemaldamise eesmärgiga olevat kasutanud David Hilcheni abi, kes soovitanud kõigepealt mõjustada rahaga poola lossipealikuid lahkuma ja samal ajal osta või rentida palatiinkondi. Peale selle olevat Hilchen nõudnud aadlimeestelt, et need teda varustaks Varssavis 1598. a. ärapeetava seimi mõjustamiseks suurema rahasummaga. Liivimaalased andnudki selleks otstarbeks 60 000 kuldnat, mida Hilchen Varssavis selleks ära kasutanud. Ta olevat Varssavis nõu andnud kuningale määrata uus revisjonikomisjon Liivimaale ja soovitanud ühtlasi volitada komisjare jagama ametikohti, sisseseadma kohtuid ja revideerima valdustiitleid. Hilchen teinud seda sihiga, et eemaldada poolakaid Liivimaalt ja aidata kohalikke aadlimehi tähtsatele kohtadele ning toimetada sakslaste kätte mõisaid, mis läinud poolakaile mitte päranduse teel. Seega lootnud ta eemaldada Liivimaalt ka katoliku vaimulikke. Kui Liivimaa aadlikel pole õnnestunud mõjustada komisjoni, mis koostunud Lembergi piiskopist Demetrius Solikovsky'st, Leedu suur-

⁴¹⁾ Vrd. Schicksale livländischer Auswanderer im Jahre 1601, — Mittheilungen; Riga IV, lk. 60; A. von Richter, Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen. Theil II, I. Band; Riga 1858, lk. 147—148; Fabricius, lk. 487 jj; Hiärn, lk. 377—378 ja Kelch, Liefländische Historia; Reval 1695, lk. 459, teavad, et saadikutena olevat Varssavis Reinhold Brakel, Otto Dönnhoff ja David Hilchen esinenud kaebusega, et nende privileege ei peetavat ja et ameteid Liivimaal antavat poolakatele ja leedulastele. Kelchi järgi polevat liivimaalastele antud tähtsamaid ameteid. Hiärn teatab, et uuest maa- ja ametitejaotusest olevat liivimaalased arvanud palju saanud olevat, tõepoolest olevat seega neile ainult suu kinni topitud.

kantslerist Leo Sapieha'st ja Hilchenist kui sekretärist ja see toimunud vastupidiselt nende soovidele, pöördunud lootusis pettunud sakslased hertsog Karli poole. Selle liikumise eesotsas seisnud tähtsamad aadlimehed, eriti ühesilmaline Johann Tiesenhausen, kes ostnud endale Võnnu palatiinkonna ⁴²).

Raske on otsustada, kuivõrd Fabriciuse teated vastavad tõele. Võib ju olla, et need teated on liialdatud, vähemalt mõnevõrra. Teiselt poolt ei saa aga eitada, et Liivimaa saksa soost aadel, kelle Poola keskvoim oli surunud tagaplaanile maa valitsemises ja kes pealegi kannatas mõisade valdustiitlite revideerimisel, võis teha katset oma mõjuvõimu tõsta. Et seegi aga Poolas osutus tagajärjetuks, võidi ju mõelda ka välismaa peale. Ja et selleks välisriigiks tol korral pidi olema Rootsi, oleks ka arusaadav. Samuti on mõeldav, et selles pöördumises võisid tähtsamad aadli suguvõsad, nagu Tiesenhausenid, mängida juhtivat osa. Sel puhul olgu siiski tähendatud, et ka Tiesenhausenite hulgas leidus sääraseid, kes truult teenisid Poola võimu, nagu ooberst Caspar Tiesenhausen.

Et just võimsad Tiesenhausenid pidid olukorraga Liivimaal olema rahuldamatud, on peamiselt seletatav seega, et nemad olid pikema aja jooksul mänginud suurt ja tähtsat osa Liivimaa sisepoliitikas. Peapiiskopi ja ordu vaheliste tülide tõttu olid nad osanud tõsta oma mõjuvõimu. Nende maavaldus peapiiskopkonnas ja Tartu piiskopkonnas oli võtnud sellise ulatuse, milleni ei küündinud teise mõjuvõimsama aadliperekonna Üxküllli oma, muidugi siis ka mitte Rose-nite ja Pahlenite oma ⁴³).

Kuigi poola ajal Tiesenhausenite maavaldus endises peapiiskopkonnas oli mõnevõrra vähenenud, oli nende käes siiski suuri maaalaid Liivimaa kesk-, lõuna- ja idaosades, eriti just Läti alal. Näib olevat igatahes põhjendatud Fabriciuse väide, et Liivimaa silmapaistvamate perekondade hulgas mängis tähtsat osa Johann Tiesenhausen (laialdaste Laudohni ja Bersoni alade valdaja), kelle Liivimaa rüütelkond 1598. a. oli valinud oma peaks ⁴⁴).

Johann Tiesenhausen olnud osav ja haritud mees ⁴⁵) ja sellisena mängis ta hertsog Karli poole ülemannes 1601. a. tähtsat osa. On silmapastev, et Johann Tiesenhausen oli valitud Liivimaa aadli etteotsa just 1598, s. o. samal aastal, kui Hilchen, nagu Fabricius teab, oli Varssavis suurema rahasummaga teotsemas Liivimaa aadli kasuks. Samuti, kui uskuda Fabriciuse väidet, et Liivimaa sakslased

⁴²) Fabricius, lk. 486—487; Richter II, 1, lk. 147.

⁴³) Vt. Tiesenhausenite majandusliku ja sotsiaalpoliitilise mõjuvõimu üle lähemalt R. Hasselblatt, Ritter Bartholomäus von Tiesenhausen, Baltische Monatsschrift XXXV (1888), lk. 623—688. — Üxküllide kohta vt. eelpool tsit. Taube uurimust.

⁴⁴) Richter II, 1, lk. 144.

⁴⁵) Gyllenhjelm, lk. 337.

püüdnud osta siinseid palatiinkondi poliitilisel otstarbel, osundas Võnnu platiinkonna ostmine Tiesenhauseni poolt tema poliitilist kaugelenägelikkust, sest oli ju Võnnu Liivimaa rekatoliseerimise ja poolastamise keskus.

Väga olulise tähtsusega on muidugi just see küsimus, kuidas ja kas oli Liivimaa aadlil või selle juhtival osal mõnesuguseid suhteid Karliga enne seda, kui viimane alustas oma Liivimaa operatsiooni. Kui uskuda Fabriciust, peaks arvama, et see võis toimuda peale 1599. a. revisjoni. On tõenäoline, et see polnud vahest võimalik seni, kui Karli ja Sigismundi vaheline võitlus ei ulatunud Soomest üle lahe lõunapoole, ja kui ka Eestimaa aadel oli veel äraootaval seisukohal, püüdes üldiselt loiaalsena Sigismundile. Eestimaa aadli seisukoha muutumine Karli suhtes kujunes alles järgmise aasta alul. Ja alles peale Varssavi riigipäeva, mis oli kuulutanud Eestimaa Poolale anastatuks, astus Eestimaa aadel lõpliku sammu, minnes üle Karli poole. Kas ei mõjutanud Eestimaa aadli samm ka Liivimaa aadli või selle juhtiva osa seisukoha võtmist? Selle kohta puuduvad meil vajalikud andmed. Karl, kes oli alustamas Liivimaa vastast sõjaretke, pöördus kirjaga Liivimaa seisuste poole 15. juulil 1600⁴⁶⁾, mille sisu järgi otsustades tuleks oletada, et Liivimaa aadlil, vähemalt selle enamikul, veel puudus lähem kontakt Karliga. Kõik see lubab arvata, et Fabricius vähemalt osalt liialdab, kui ütleb Liivimaa aadlist mõjukama osa olevat pöördunud Karli poole, soovitades temale Liivimaa vallutamist. Üks kaasaegne autor, kes tolleaaja meeoleolusid tundis, teabki, et Rootsi-Poola sõja aegu olevat liivimaalasi süüdistatud, et nad mõne aasta eest olevat pidanud Karliga läbirääkimisi sõja pärast, milles neid aga keegi ei võivat tõeliselt süüdistada. Võivat ju küll olla, et mõned selles olnud süüdlased, kuid seepärast ei võidavat ometi ka süütuid hukka mõista⁴⁷⁾.

Kuivõrd ja mil kombel või kas üldse see Karli poole pöördumine Liivimaa seisustele teatavaks tehti, pole teada. Soodsamaid agiteerimise võimalusi saabus aga siis, kui sõjalised operatsioonid olid käimas ja osalised tagajärjed olid saavutatud, mis agitatsioonile loomulikult pidi andma enam kaalu. Oluline oli ka see, et sellest agitatsioonist teatud innuga võttis osa Eestimaa aadel, kelle olund 16. sajandi

⁴⁶⁾ Hertzog Karli kiri Liivimaa seisustele, dat. Stokholmis 15. juulil 1600, — Mittheilungen XVII, lk. 467—468.

⁴⁷⁾ Vt. A. Bergengrün, Eine livländische Relation über die Ereignisse in Livland aus der Zeit von 1599—1602, — Mittheilungen XVII (1900), lk. 109—110. Selle allika tekst kõlab järgmiselt: „Man giebt zwar den Liefländern schuld, als solten sie vor etzlichen jahren her mit itzigem gemelten Carolo wegen des krieges practiciret haben, welches ihnen mit warheit niemandt darthun kann. Es konnen velleicht etliche sein, die hierumb wissenschaftt und schuld, darahn gehabt, so konnen doch die unsuldigen, derer gar vil sein, darumb nicht verdammert [werden]...“

teisel poolel, ka siis, kui Eestimaa kuulus Rootsi riigi osana Poola-Rootsi ühise kuninga Sigismundi alla, oli Liivimaa omast igapidi enam soodustatud, mis muidugi oli tuttav ka Liivimaa aadlile, kuna pealegi Eestimaa aadel oli sugulus-, sõprus- j. m. sidemetega seotud Liivimaa aadliga, mis tegi tema osavõtu agitatsioonist eriti kaalukaks. Eestimaa aadlile pidi Liivimaa kaasseisuse Karli poole tõmbamine tunduma seda meelitavamana, et loodeti, et Liivimaa aadel, saades samasuurte privileegide osaliseks, nagu Harju-Viru oma, aitab tõsta ka Eestimaa aadli mõjuvõimu.

Nagu peagi näeme, toimus Liivimaa aadli agiteerimine ja Rootsi mõjule allutamine raiooniliselt ja sõjasündmuste arenedes, kusjuures peamomentideks osutusid Pärnu, Viljandi ja hiljem Tartu ja Volmari ning Võnnu vallutamine. Nüüd polnud muidugi juttu ainult Liivimaa aadli heatahtlikust ja rahulikust suhtumisest Karli operatsioonide aegu, vaid otsekohe Karli poole üleminekust.

Liivimaa aadli raiooniline agiteerimine algas otsekohe peale Pärnu vallutamist. Oktoobrikuu esimesel poolel võttis Ewald von Medem ilma vastupanuta Salatse⁴⁸⁾. Siit algaski sidemetepidamine sellest lõunapool asuvate Lemsalu, Allendorffi ja Pernigeli kihelkondadega, mille poole hertsog oli pöördunud üleskutsega Pärnust. Juba 12. oktoobril kirjutas v. Medem Karlile, et ta olevat hertsogi üleskutse Lemsalu, Allendorffi ja Pernigeli kihelkondade aadlimeestele edasi saatnud, kusjuures ta leiab pöördumise Lemsalu väikelinna kodanikkude poole olevat ilmaaegse, sest vaestel kodanikel polevat mingit mõju ja ei julgevat nad väljenduda aadli ees⁴⁹⁾.

Aadli seisukoha võtmine oli aga esialgu raske neis piirkondades, kus seisid Poola väliväed ja mõnevõrra suuremaarvulised garnisoniväed, nimelt Liivimaa läänepoolses osas, algades Koivajõe liinist. On olemas kiri, arvatavasti oktoobri lõpust, milles teatatakse, et luure andmeil olevat Farensbach edasi läinud, kavatsedes aidata Laiuse lossi, kohalik aadel aga olevat enamikult Poola laagrist koju läinud. Ooberst Weiher, kellel ainult 150 meest, tahtnud minna Farensbachi juurde, kui ta aga kuulnud, et Viljandi vallutatud, olevat ta tagasi läinud ja asetsevat Koivajõe liinil. Sama isik (arvatavasti von Medem), kes neid teateid Karlile saatnud, teatab ka veel, et ta on edasi andnud hertsogi kirjad Pürkelni ja Eichenangerni piirkonna aadlile. See aga ei julgevat seisukohta võtta; osa aadlikest ei julgevat lahkuda omakseist, mõned neist olnud sunnitud peitu minema metsadesse. Kui hertsog väega neile paikadele lähemale nihkuks või vähe kaasa mõjuks, tuleksid nad kõik Karli poole üle. Võnnu piiskopp olevat ähvardanud ülejooksikuid põletamise ja tapmisega. Vaatamata sellele

⁴⁸⁾ Nyenstädt, lk. 106.

⁴⁹⁾ Ewald v. Medemi kiri hertsog Karlile, dat. Salatses 12. X 1600. a., — Bienemann, Mittheilungen XVII, lk. 469.

ilmuvat mõned järgmisel nädalal hertsogi juurde. Peale nende olevat aadli hulgas palju ausaid isikuid, kes soovivat hertsogi poole üle minna, kuid seni ei tohtivat nad end veel avaldada. Seepärast peab kirjakirjutaja soovitavaks, et hertsog võimalikult kiiremini läheneks neile paikadele, sest meeolelu kohalikes lossides polevat ühtlane, ühed seal olevat poola-, teised jälle rootsimeelsed⁵⁰).

Allikandmete puudusel pole kindlasti teada, kuidas Karl nende teadete mõjul toimetas ja kas ta laskis selles suunas mõnesuguseid väikesema ulatusega operatsioone ette võtta. Nagu kirja sisust, millel puudub daatum, näha, olid selle koostamise ajal lossid viimatimainitud piirkonnas veel okupeerimata. Kui aga vastab tõe le kroonik Bodeckeri teade, et Lemsalu okupeeriti 29. oktoobril⁵¹), siis võiks arvata, et Karl juba sama kuu lõpupäevadel laskis siin opereerida mõnd väiksemat väeosa⁵²).

Võnnu piirkonna aadli enese poole saamiseks oli tarvis aga laiaulatuslikumaid operatsioone.

IV.

Sõjaline seisukord Volmari-Võnnu piirkonnas polnud aga veel detsembrikuuski Rootsi kasuks otsustatud, mis tegi suuri raskusi kohalikule aadlile lõplikkude sammude astumiseks. Jacob v. d. Pahlen, kes siin nähtavasti oli teotsemas Rootsi huvide kasuks, kirjutas Burtnekist 24. dets. 1600, et ta pole suutnud midagi korda saata, sest Lemsalu tee hädaohtlikkuse tõttu polevat ta pääsenud oma mõisa⁵³). Pahlen leiab siiski teotsemiseks viimase aja olevat, sest Farensbach pidavat Võnnus maapäeva, kus tal olevat ainult 500' meest. Volmari olevat poolakad täiesti evakueerinud. Luureteel olevat ta teada saanud, et selle linnuse võtmine võiks õnnestuda ühe öö-päeva kestes. Kui Rootsi sõjamehed ei viivitaks, võimalduks tabada Farensbachi ennast ja Dembinskyt⁵⁴).

⁵⁰ /Ewald v. Medem?/ hertsog Karlile /enne 3. XI 1600/, — *Bienemann*, *Mittheilungen* XVII, lk. 469—470.

⁵¹) Bodeckers *Chronik Livländischer und Rigascher Ereignisse* 1593—1638; Riga 1890, lk. 2.

⁵²) Selle vastu, nagu oleks Lemsalu vallutatud oktoobrikuu lõpul, kõneleks ehk asjaolu, et v. Medem alles detsembri lõpupäevadel võttis Lemsalu, Nabbeni ja Pernigeli piirkonna aadli truuusvande (Ewald v. Medemi kiri hertsog Karlile, dat. Lemsalus 1. I 1601, — *Mittheilungen* XVII, lk. 480). Äärmisel juhul võiks ehk arvata, et Lemsalu ümbruskonna aadel Lemsalu vallutusest hoolimata ei julgenud Karli poole üle minna.

⁵³) Kaks Jacob Pahleni nimelist isikut kaotasid siin oma mõisad Pürkeli piirkonnas (nähtavasti Dickelni ja Wieckendorfi); vrd. Fr. *Bienemann* jun., — *Ein polnischer Index der schwedischen Anhänger in Livland vom Beginn des XVII. Jahrhunderts*; SB Riga 1894, lk. 101—102.

⁵⁴) Jacob v. d. Pahleni kiri rittmeister Johann Anrepile, dat. Burtnekis 24. XII 1600, — *Bienemann*, *Mittheilungen* XVII, lk. 476—477.

Plater pidas seega tarvilikuks kiirelt teotseda, et aadel selles piirkonnas saaks Karli suhtes võtta kindla seisukoha, ja nähtavasti ka, et takistada Farensbachi, kes oli Võndu maapäeva kokku kutsunud, mõjustamast Liivimaa aadlit surveabinõudega. Nagu samast Plateri kirjast näha, püüdsid Rootsi poole üleläänud aadlimehed Trikatennisse, Valgast lõunapool, kokku tulla, millise ettepaneku oli teinud rittmeister Johann Anrep. Plater aga pidas seda seni võimatuks, kuni pole vallutatud Võnnu, Ronneburg ja Volmari, sest alles mõni päev tagasi olnud mõned kasakad luureretkel mitte kaugel Neuhofist. Karli poole üleläänud aadel ei saavat ühtki silmapilku olla julge, sest alatasa tulla karta mõisade mahapõletamist ja rüüstamist, nagu seda ühes mõisas juba tehtudki.

Käesolev kiri laseb aimata, et selle piirkonna aadli peaorganisaatoriks sel silmapilgul oli rittmeister Johann Anrep⁵⁵). Rootsi poole üleläänud Võnnu kreisi aadlikud olid pöördunud ka Liivimaa keskosades teotseva Rootsi väesalga ülemate poole, paludes väge edasi minna, seletades, et Farensbachil ja Dembinskyl polevat Võnnus enam kui 700 meest, kelle lüüasaamise järgi langevat rootslastele terve Võnnu kreis. Väeülemad, nagu näha samast kirjast, on siis omavahel nõu pidanud ja otsustanud edasi minna⁵⁶).

Fabriciuse andmete järgi pidi Võnnus olema garnisonina 5 roodu ratsaväelasi, ja nimelt Joh. Peter Sapieha, Niemarovsky, Mathias Dembinsky, Ludwig Weiheri ja Rudonia roodud⁵⁷). Nyenstädti teatel polevat rootslaste Võnnu alla ilmumise ajal Farensbach ise seal olnud. Teadmata, et rootslased nii lähedal, olevat ta 50 ratsaväelasega ja mõne maa-asuriga (aadlimehega) läinud Nitausse⁵⁸).

Rootsi väesalga juhtide kirjast selgub, et neil oli kavatsus Võnnu nii ümberpiirata, et keegi sealt välja ei pääseks. Vaenlane aga tunginud 400—500 ratsaväelasega linnast välja, kelledest 200 rünnanud kahte Rootsi lipkonda⁵⁹), lüües nad põgenema, kusjuures mõned jalaväelastest maha tallatud⁶⁰). — Rootsi jalaväelased asunud siiski vastupanule, lüües vaenlase tagasi, kuid ülemad pole suutnud manitseda vastupanule ratsaväelasi. Vaenulised pooled seisnud nüüd vasta-

⁵⁵) Nähtavasti oli see Koorküla omanik Johann Anrep, kes pidi seepärast, et Rootsi poole üleläänud, kaotame mõisad, — vrd. Index, SB Riga 1894, lk. 101.

⁵⁶) Johann Bengtssoni, Moritz Wrangeli, Kersten Schadi ja Niels Giermundssoni kiri Karlile, dat. Karksis 30. XII 1600, — *Bienemann, Mittheilungen XVII*, lk. 477—478.

⁵⁷) Fabricius, lk. 490. Fabriciuse andmete järgi pidi seal olema kokku 400 meest.

⁵⁸) Nyenstädt, lk. 106—107.

⁵⁹) Silmaspidades rootsi lipkondade suurust, pidi rootslasi olema umbes 800 meest.

⁶⁰) Gyllenhjelmi andmete järgi (lk. 333) olevat rootslased Võnnu alevisse tungides otsekohe riisuma hakanud.

misi tund või kaks. Kui aga Rootsi ratsaväelased taganenud, järgnenud neile ka teised. Rootsi ratsaväelaste põgenemine lakanud alles Karksis, kuhu nad saabunud kaks päeva enne teisi väeosasid ⁶¹).

Lahingust Võnnu juures toovad täiendavaid andmeid ka teised allikad, nagu Fabricius, kes teab, et rootslasi langenud palju lahingu ajal ja Koivajõest üleminekul, kus põgenevate väeosade all jää murdunud ⁶²). Fabricius muidugi liialdab öeldes, et rootslasi olnud üldse 7000 meest ja et neist pääsenud vaevalt 1000. Gyllenhjelm, kellel muidugi pidi olema kindlamaid andmeid, ütleb Rootsi väe, mis koostunud rootslastest, soomlastest ja sakslastest, ulatunud kahe kuni kolme tuhande meheni. Kõneledes kaotustest ütleb ta, et vägi olevat põgenedes Koivajõel enam kaotanud kui lahingus ⁶³). On tõenäoline, et Rootsi kaotused võisid ulatuda kõige enam mõnesaja meheni.

Igatahes ilmneb kokkupõrkest Võnnu juures, nagu osaliselt ka kokkupõrkest Kariste mõisas, et Rootsi väe võitlusvõime oli hoopis madalamal tasemel kui Poola oma. Eriti nõrk näib olnud olevat ratsavägi. Ka Rootsi väeülemad, kes lahingust osa võtnud, kirjutavad Karlile suure meelekibedusega, et Rootsi omad mehed olevat toiminud moonavoori kallal hullemini kui seda oleks teinud vaenlane. Demoralisatsioon oli nii suur, et väeülemad ei leidnud võimaliku olevat pikema aja jooksul jääda oma meeskonnaga piiriäärsesse lossi (Karksi), sest demoraliseeritud sõjamehed ei lakanud rüüstamast ja röövimast hertsogi oma talupoegi ja teisi alamaid. Nad ütlevad end parema meelega karjatavat sigu kui sääraсте meestega minna teist korda lahingusse ⁶⁴).

Teades, et väeülemate kiri on kirjutatud Karksis 30. dets., vähemalt paar päeva peale lahingut, võiks arvata, et kokkupõrge Võnnu juures toimus viimasel jõulupühal või sellele järgneval päeval ⁶⁵). On kindel, et Võnnu kokkupõrge andis Võnnu piirkonnas Karli poole üleläänud või üle minna kavatsevaile saksa soost aadlimeestele sootuks teisi tulemusi, kui nad seda olid oodanud. Kesksema tähtsusega siin oli, et poolakad, toetudes Koivajõe liini kindlustele, võisid vähemalt esialgu, seni kui Karli peaoperatsioonid veel ei ulatunud siia, tülitada Võnnu ala aadlit. Järelikult tuli neil siin esialgu toimida äärmise ettevaatlikkusega. Muidugi oli osa aadlimeestest juba läinud nii kaugele, et polnud enam võimalik tagasi pöörduda. Palju olenes nähtavasti ka Karli agentide agitatsiooni osavusest. Ewald von Medem, kes peale

⁶¹) Väeülemate kiri 30. XII 1600, — Mittheilungen XVII, lk. 479.

⁶²) Fabricius, lk. 490.

⁶³) Gyllenhjelm, lk. 333.

⁶⁴) Johann Bengtssoni, Moritz Wrangeli, Kersten Schadi ja Niels Giermundssoni kiri hertsog Karlile, dat. Karksis 30. XII 1600, — Bienemann, Mittheilungen XVII, lk. 479.

⁶⁵) Ekslikuks tuleb pidada Fabriciuse teadet (lk. 490), et lahing olnud alles järgmise aasta alul kolmekuninga püha paiku.

Pärnu vallutamist oli Salatsest lõunapool olevate kihelkondade aadli keskel Karli kasuks kihutustööd teinud, võis 1. jaan. 1601 Lemsalusust teatada, et ta on võtnud vastu truudusvande Karlile kohalikult aadliilt, kes koos olnud Lemsalus, samuti ka Lemsalu ja Nabbeni piirkonnas maal viibinud aadlikelt ja veel mõnelt aadlimehelt Pernigeli piirkonnast. 1. jaan. tulnud Lemsalusse Raupa piirkonnast tema võõraspoeg Johann Patkul ja Johann v. Rosen, kelledel seal mõisad, andes Karlile truudusvande. Samas saadab ta ka Karlile edasi Raupa aadli vastuse tema (v. Medemi) kirjale, kus aadel seletab, et ta polevat hertsogi vaenlane⁶⁶).

Nähtavasti on meil siin tegemist Johann von Roseni ja Raupa aadli kirjaga, mis paar päeva varemini aadressitud Medemile, milles teatatakse, et aadel, kes koos Väike-Raupas, esialgu ei saavat veel võtta kindlat seisukohta, sest Raupa loss polevat säärane linnus, mis suudaks vastu panna. Nad paluvad Medemi astuda samme selleks, et neid ei piirataks ja neile peale ei tungitaks. Kui ümbruskonna lossid läheksid hertsogi kätte, olevat ka nemad nõus Karli poole ülemineva⁶⁷).

Lemsalu piirkond oli seega pea tervena läinud Karli poole. Võnnule lähemal olev Raupa piirkond aga jäi esialgu äraootavale seisukohale, mis seletatav sellega, et ta oli enam eksponeeritud Poola pealetungi hädaohule. Kuid poolakate talitamine läks aastavahetusel nii hädaohlikuks, et Ronneburgi ja Smilteni piirkonna aadel oli valmis jaanuarikuu alul Karlile alistuma⁶⁸). Lõplikke samme Karli poole üleminekuks ei usaldanud Raupa piirkonna aadel nähtavasti astuda enne, kui Karl peale Tartu vallutamist veebruarikuu alul 1601. a. vallutas ka Volmari ja Võnnu.

Oleks muidugi huvitav lähemalt jälgida, kuidas aegapidi arenes Lääne-Liivimaa keskosades aadli meeoleolu muutus, kuivõrd siin olid mõõduandvad sugulussidemed, muud isiklikud suhted, poliitilised ja teised põhjused. On võimalik, et näiteks Hochroseni härra Johann Patkul, kellest Jacob v. d. Pahlen kirjutas 24. dets., et ta teda lubanud kinni võtta ja poolakate kätte toimetada, on sama Johann Patkul, kes tuli Raupa aadli nimel Lemsalusse v. Medemi juurde.

Kas selle piirkonna aadli lõpliku seisukoha võtmisel oli mingisugust mõju Tiesenhausenitel, pole teada. Igatahes kaotas siin oma

⁶⁶) Ewald v. Medemi kiri hertsog Karlile, dat. Lemsalus 1. I 1601 (referaat), — *Bienemann*, *Mittheilungen* XVII, lk. 480.

⁶⁷) Johann von Roseni ja kogu Raupa lossi aadli kiri (Ewald von Medemile), dat. Väike-Raupas 30. XII 1600, — *Bienemann*, *Mittheilungen* XVII, lk. 480.

⁶⁸) Bertram von Tepelli kiri hertsog Karlile, dat. Wohlfahrtis 8. I 1601, — *Bienemann*, *Mittheilungen* XVII, lk. 481.

mõisad Theodor Tiesenhausen⁶⁹). Fabricius teab küll, et Johann Tiesenhausen olevat Võnnus olles rõõmustanud, kuuldes, et rootslased vallutanud Pärnu; ta lasknud flööti puhuda ja joonud hertsog Karli õnneks⁷⁰). See muidugi oleks seletatav tema impulsiivse iseloomuga. On siiski küsimus, kas ta usaldas avalikult Võnnus, mis siis oli poolakate käes, Rootsi poolehoidjana üles astuda. Tõeliselt näemegi, et tema Rootsi kasuks avalikumalt teotes alles järgmisel aastal, toimides Karli agendina Riias. Seni aga pidi selline esinemine talle isiklikult olema küllaltki riskantne, sest tema mõisad (Laudon ja Berson) asetsesid veel poolakatest okupeeritud alal.

Rootsi vägede teotsemist Liivimaa kesk- ja lääneosades, Koiva- jõest põhjapool, tuleb mõista kui abi- või kõrvaloperatsiooni, kuna peaülesandeks jäi esialgu Liivimaa tugevama idapoolse kindluse — Tartu — vallutamine. Hilissügise teeolude tõttu polnud see teostatav otsekohe peale Viljandi vallutamist, mille järele väed paigutati Paide piirkonda puhkelaagrisse⁷¹). Peakorter asus Paides, kus ka hertsog ise viibis. Tehti hoolega ettevalmistusi Tartu vastaseks operatsiooniks novembrikuu lõpul ja detsembrikuu alul. Retke ei valmistatud ette mitte ainult operatiivselt, peeti vajalikuks ka vastavat kihutustööd Tartumaa aadli ja Tartu kodanikkonna hulgas. Nähtavasti selleks oligi Karli Paides viibimise ajal Eestimaa aadel tulnud kokku maapäevale novembrikuu lõpupoolel. Eestimaa aadel, kes Liivimaa sõja asjus käis Karliga käsikäes, toetas hertsogi täiel määral Tartumaa aadli ja Tartu linna Karli poole üle tõmbamisel. Sellest agitatsioonist võttis osa terve Eestimaa rüütelkond, samuti ka tema ametlikud isikud, nende hulgas maanõunik ja aadlilipkonna ülem ooberst Ewert Delwig, siis veel Ludbert Kawer, Dettlof Hastfehr, Margarete Ramel, sündinud Plater. Kõigepealt pöördus Delwig oma sugulaste poole Tartus, teatades, et Eestimaa maanõunikud, rüütel- ja maiskond olevat palunud hertsogi, et see lubaks neile pöörduda kirjaga Tartus viibiva aadli poole. Delwig palus neid hoolitseda selle eest, et Eestimaa rüütelkonna kiri võetaks kaalumisele ja et võimaldaks Eestimaa rüütelkonna saadikuile kokkusaamine Tartus või väljaspool seda, kusjuures tulevat neile kindlustada julgeolek⁷²). Paar päeva hiljemini (1. det.) kirjutas Kawer oma sõbrale Tartu. Eeldades, et Tartus on Karli võidud küllaltki tuttavad, arvas ta, et Tartu piirkonna aadel, kes seni Karli kaitse alla andumata pidavat seda

⁶⁹) Index, SB Riga 1894, lk. 100: Tiesenhausen, kellele kuulus ka Konguta Tartumaal.

⁷⁰) Fabricius, lk. 488.

⁷¹) Nagu hiljemini näeme, oli osa vägesid ka Viljandi- ja Põhja-Tartumaal laagris.

⁷²) Ewert von Delwig sugulastele Tartu, dat. 29. XI 1600, — Biene-
mann, Mittheilungen XVII, lk. 471.

tegema, nagu aadel mujalgi Liivimaal⁷³). Samal päeval on dat. ka Eestimaa rüütelkonna kiri Tartumaa aadlile ja Tartu linna raele ja pürjermeistritele, milles soovitakse nende nõusolekut läbirääkimisteks ja selleks saadetavaile saadikuile julgeoleku kindlustamist. Seejuures avaldab Eestimaa aadel veel soovi, et terve orduaegne Liivimaa ühendataks ühiseks provintsiks⁷⁴).

Meil pole lähemaid andmeid, kuidas suhtus Eestimaa rüütelkonna ja tema liikmete ülalesitatud pöördumistesse Tartumaa aadel ja Tartu linna raad ning kodanikkond. Kuid nagu pärast Tartu piiramisloost näeme, pidi ka sealse aadli hulgas valitsema rootsisõbraline meeole, kuna kodanikkonna kohta lähemad andmed puuduvad.

Püüti mõjustada koguni Tartus Poola teenistuses olevaid saksa soost ohvitseri, kasustades selleks Riias viibivat Poola rittmeisteri Heinrich Rameli abikaasat Margaretet, sünd. Plateri. Viimane kirjutab oma mehele 17. detsembril, s. o. vähe enne Tartu piiramise algust, et sel talvel Tartul ei olewat lootat poolakailt abiväge, sest Farensbach pidavat Võnnus maapäeva. Aadel, mõeldud muidugi Võnnu ümbruskonna oma, keelduvat mehi andmast, kuna Farensbach ja Võnnu piiskopp Schenking sõimavat neid vandemurdjateks. Aadel olevat nõus ainult siis sõjategevusest osa võtma, kui maale tuleb kuningas ise või Vilno vojevood⁷⁵).

Samal ajal, kui toimus kirjalik agitatsioon, olid käimas ka Tartu vastase operatsiooni sõjalised ettevalmistused. Nende kestes ulatus peakorterisse teateid, et Vilno vojevood Christopher Radziwill olevat peale tungimas, et ta Väinajões juba üle tulnud. Kõneldi, et ta kevadel ühinevat Farensbachiga, tungivat Karlile peale ja püüdvat Tartut aidata. Loomulik, et hertsog siis pidas vajalikuks kiirustada Tartu operatsiooniga.

Tartu alla minekuks kasustati enamikku siinsest Rootsi väliyäest, kui ka hiljuti Soomest tulnud väge. Soomest, Viiburist oli saabunud lisamehi Axel Ryningu juhatusel Ingeri kaudu, mis siis kuulus Venele. Ryning, kes Soome tagasi läks, andis mehed edasi Stolpele Laiusel ja Gyllenhjelmile Põltsamaal, kus need viibisid meeskondadega linnulaagris. Mõlemad said hertsogilt käsu, alata retke nende juures oleva Soome ratsa- ja jalaväega Tartu alla, et seda piirata, kuni hertsog ise saabub muu jala- ja ratsaväega⁷⁶).

⁷³) Ludbert Kawer oma sõbrale Tartu, dat. Paides 1. XII 1600, — *Bienemann*, *Mittheilungen* XVII, lk. 472—473.

⁷⁴) Eestimaa rüütelkond Tartumaa aadlile, Tartu linna pürjermeistritele ja sõjaväele, dat. Paides 1. XII 1600, — *Mittheilungen* XVII, lk. 473—474.

⁷⁵) Margarete Ramel, sünd. Plater, oma mehele, Poola rittmeister Heinrich Ramelile, dat. Riias 17. XII 1600, — *Bienemann*, *Mittheilungen* XVII, lk. 475.

⁷⁶) *Gyllenhjelm*, lk. 330—331. Nagu hiljemini näeme, ühinesid detsembrikuu lõpul Võnnu all opereerinud väeosad, mis sealt peale lüüasaamist

Tõeline piiramine algas alles siis, kui saabus Karl jalaväe ja laskemoonaga, asetudes laagrisse Raadimõisa, kasustades raskete kahurite asetamiseks sealt linnale lähenevat kõrgendikku. Linna müüri mahalaskmiseks ja tormijooksu ettevalmistamiseks valiti patareide jaoks seisukohad kolmelt poolt. Patareid linnast idapool, Pepleri välja poolt, juhatas ooberst Samuel Nilsson ühes oma naisevenna Jesper Andersson Kruusiga. Sellest lähemal Emajõe ja teisel pool Emajõe hertsogi laagri ja Emajõe vahel asetses teine patarei Nils Kijli juhatusel. Need mõlemad kantsid laskisid müürile ristamisi. Kolmas kants asetati linnast lõunapool asetsevale kõrgendikule. See oli Emajõe läheduses ja otsekohe Toomimäe all, vastu jesuiitidekolleegiumi (seega siis Jakobi värava vastu), sellest lasti linna tulikuule. Laskmine algas esimesel jõulupühal peale jumalateenistust korruga kõikidest patareidest. See kestis mõni päev, kuni saadi seisukoht suures rondeelis⁷⁷⁾.

Põhja- ja idapoolsest kantsist lastud kuulid olevat enamikult läinud läbi müüri, sünnitamata neis suuremaid lävisid, siin olnud müüri ees mullaga täidetud bollverk. Nii polnud siis ka neilt suundadelt kerge tormi jooksta. Komandant Ramel ei tahtnud alistuda. Olles käigul linnamüüride juures ja manitsedes sõdureid vastupanule, saanud ta kuuli vastu jalga, mistõttu ta tuli korterisse kanda. Seejärgi olnud linnas peasõna ütelda Hermann Wrangelil.

Gyllenhjelm jutustab, et Rootsi väes teeninud Wrangeli naisevend Reinhold Anrep (kui ta õieti mäletavat), kes pidanud sagedaid salajasi sidemeid Wrangeliga, andes viimasele nõu üle tulla Rootsi poole, rõhutades seejuures hertsogi heatahtlikkust liivimaalaste suhtes ja poolakate põlgust sakslaste vastu. See ja linna tõsine seisukord olevat mõjutanud lossi ja linna kapitulatsiooni⁷⁸⁾. Tartu kapituleerus 27. dets. Tartu kapituleerumisel langesid vangi rittmeister Ramel, kastellaan Georg Schenking, rittmeister Gaspar Tiesenhausen j. t.⁷⁹⁾.

Tartu piiramisloost selgub, et Rameli ei suudetud mõjustada Rootsi poole üleminekule, kuigi selleks oli kasustatud ka tema abikaasa kaasabi. Soodsamaid tagajärgi oli Wrangeli mõjustamisel, kes juhatas Tartumaa aadlilipkonda ja kes peale Rameli haavataamist täitis komandandi kohuseid, kellega Rootsi laagrist sidemeid pidas Reinhold Anrep. Nähtavasti oli varemail ja piiramisaegseil rootsipoolseil sidemeil Tartusse koondunud kohaliku aadliga tõsiseid taga-

Karksi taganenud, peavägedega alles siis, kui peale Tartu vallutamist hertsog jätkas retke Volmari ja Võnnu vastu.

⁷⁷⁾ Gyllenhjelm, lk. 331. Nähtavasti on siin jutt „Kiek in die Kök“ või Pika Hermani nimelisest tornist Toomimäel. Vt. lähemalt Tartu linna tollaegse välisilme üle O. Freymuthi uurimust „Tartu välisilme kujunemine“ (koguteos Tartu, 1927, lk. 5).

⁷⁸⁾ Gyllenhjelm, lk. 331—332.

⁷⁹⁾ Fabricius, lk. 489; Gyllenhjelm, lk. 332.

järgi. Soodus moment Rootsi poole üleminekuks ja linna alistumiseks avanes alles siis, kui Ramel haavata sai ja tema kohuseid hakkas täitma Hermann Wrangel. Tartu langemise järgi läkski Tartumaa aadel Karli poole üle, ühes sellega ka Tartumaa aadlilipkond, rittmeister Hermann Wrangeli juhatusel, mis Gyllenhjelmi andmete järgi koostus 300 mehest⁸⁰).

Tartumaa aadel, kes Karlile oli truudust vandunud, soovis Karlilt kirjalikku privileegide kinnitamist ja et tema osavõttu sõjategevusest vähemalt kaheksaks päevaks edasi lükataks, sest enamik talupoegadest olevat ära jooksnud, mistõttu olevat võimata moona järele tuua⁸¹). Hertzog kinnitaski 16. jaan. 1601 ajutiselt Tartumaa aadli privileegid, ja nimelt nende õigused samas ulatuses, nagu need olid Harju-Viru aadlil⁸²).

(Järgneb.)

H. Sepp.

Akadeemiline Ajaloo-Selts 1931./32. tegevusaastal.

„Ajaloolist Ajakirja“ ilmus 1931./32. tegevusaastal 4 numbrit (3 nr. 1931. ja 1 nr. 1932. aastakäigust). Ajakirja toimetusse kuulusid tegevusaasta esimesel poolel peatoimetajana P. Treiberg, toimetusliikmeina kodumaa ajaloo alal H. Kruus, arhiivinduse alal O. Liiv ja arheoloogia alal M. Schmiedehelm. Üldkoosolekul 27. nov. 1931 valiti ajakirjale 1932. a-ks uus toimetus, kuhu kuulub peatoimetajana H. Kruus, toimetusliikmeina üldajaloo alal P. Treiberg, Eesti ja Põhjamaade ajaloo alal H. Sepp, arhiivinduse alal O. Liiv ja arheoloogia alal M. Schmiedehelm. — „Ajaloalise Ajakirja“ frükieksemplaride arvu 1932. a. otsustati vähendada 600 eksemplarilt 400-le.

Jätkati pidevalt „Eesti Biograafilise Leksikoni“ täiendusvihi toimetamist. Peamiseks ülesandeks oli uute nimede hankimine paljude teadusalade esindajailt, vastavate ringkirjade põhjal saabunud vastuseist, mitmest koguteosest („Eesti Avalikud Tegelased“, „Tartu Õpetajate Seminar 1828—1928“, „Schülerverzeichnis des Revalschen Gouvernements-Gymnasiums 1805—1890“) ja teisalt. Avaldati vastav üleskutse ka ajakirjanduses.

Nimedevalikutoimkonna koosolekuil jõuti seisukohale, et täiendusvihku toimetatakse üldiselt endiste põhimõtete alusel, kusjuures

⁸⁰) Gyllenhjelm, lk. 332. Tartumaa poola rahvusest aadlimehed jäid vangi (Fabricius, lk. 489).

⁸¹) Tartumaa aadel hertzog Karlile jaanuaris 1601, — Bienemann, Mittheilungen XVII, lk. 481.

⁸²) Mittheilungen XVII, lk. 483—484.

selles esineksid uute isikute biograafiate kõrval ka I—IV vihus ilmunud artiklite jätkud, vajaduse korral ka täiendused ja parandused. Nimevalikutoimkonna otsuste kohaselt koostati täiendusvihku võetavate ja sel puhul kaalumisele jäetud nimede registrid ja saadeti need toimkonna liikmetele, toimetuse lähemaile kaastöölisele ja erakondade keskkomiteedele seisukoha võtmiseks. Toimetuse poolt kogutud, väljastpoolt saadud andmete ja paljude kohta silmapaistvamailt asjatundjailt hangitud hinnangute põhjal kaaluti nimevalikutoimkonnas kokku üle 750 nime. Nendest otsustati täiendusvihku võtta artiklid 473 isiku kohta.

Toimetusel on juba käes autobiograafiad täiendusvihku võetud uute, elavate tegelaste enamikult. Ka on palutud ja saadud I—IV vihus ilmunud biograafiate jätkamiseks eluloolisi andmeid. Määramisel on artiklite suurus ja nende autorid, üksikasjalisemal otsustamisel artiklite täiendamise j. m. küsimused. Nende töödega loodetakse lõpule jõuda veel käesoleval suvel. Täiendusvihk peaks kavatsuse kohaselt ilmuma umbes 10-ne trükipoogna suuruses eeloleva tegevusaasta jooksul.

Toimetuse on pidanud 10 ja nimevalikutoimkond 7 töökoosolekut.

Toimetuse koosseisu kuuluvad peatoimetajana P. Treiberg, toimetusliikmena H. Kruus, sekretärina J. Jensen.

Nimevalikutoimkonda kuuluvad peale toimetusliikmete veel: Juhan Aavik, R. Kleis, P. Kogerman, H. Koppel, J. Köpp, P. Köpp, N. Köstner, O. Liiv, A. Saareste, H. Sepp, O. Sild, Fr. Tuglas, A. Vaga ja J. Vasar.

Eesti ajaloo bibliograafia koostamist jätkasid 1931./32. tegevusaasta kestel E. Blumfeldt ja N. Treumuth. Esimene neist pidi ülikooli stipendiaadina sõitma välismaale ja katkestas tööd 1. sept. 1931; ajutise töötajuna tuli asemele A. Vassar, kes on töötanud 1931. a. augustist nüüdseni.

1931. a. juulis töötati Tallinnas läbi Eestimaa Kirjanduse Seltsi (Estländische Literärische Gesellschaft'i) raamatukogu, mis andis rohkeid teateid separaatide ja Tallinnas ilmunud kirjanduse kohta. Tartus bibliograferiti saksakeelsed ajalehed: Revaler Beobachter 1878—1915, Revalsche Zeitung 1877—1914, St. Petersburger Zeitung 1882—1914, Neue Dörptsche Zeitung ja Nordlivländische Zeitung 1880—1914. Kogusummas tuli uusi sedeleid (koos retsensioonisedelitega) bibliograafiasse juurde 3391. Osa juurdetulnud sedeleist suudeti süstematiseerida vastavasse osakondadesse. Kõige selle kõrval jätkus sedelite redigeerimine ja süstematiseerimine, määrati arheoloogia osas üksikleide käsitlevate artiklite sedelite kihelkondlik järjestus, korraldati alfabeediliselt biograafiaid jne.

Masinal on seni ümberkirjutatud ja trükivalmis järgmiste osade

sedelid: bibliograafia Eesti ja naabermaade ajaloo, abiteaduste, ajakirjade ja seltside väljaannete, ning üksikautorite teoste alalt; raamatukogundus, historiograafia, muuseumid ja kogud, nende katalogid; ajalooline maadeteadus ja kartograafia, kaasaegne maadeteadus ja kartograafia, ajalooline loodusteadus; eestikeelsed ja Baltimaade kohanimed, naabermaade kohanimed; soome-ugri keeleteadus, eesti keeleteadus üldiselt, materjalid ja uurimused keele ajaloost, uurimused eriküsimuste kohta, vähemusrahvuste keeled. Korraldamisel ja järjestamisel on praegu sedelid paläograafia, heraldika, sfragistika, numismaatika ja teiste alade kohta. Teos läheb trükki eeloleval tegevusaastal.

Ühtlasi jätkati kaastööd Õpetatud Eesti Seltsi eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaadete valmistamisel, koostades ajaloo bibliograafia 1923. ja 1930. a. kohta.

Ajaloo oskussõnade komisjon H. Sepa juhatusel on 1931./32. tegevusaastal loonud eestikeelseid oskussõnu vanema Vene, Soome ja Rootsi ajaloo jaoks, samuti ka genealoogia ja gildinduse alalt oskussõnu, kusjuures osa loodud sõnadest on revideeritud ja neile antud enam-vähem lõplik kuju.

1931. a. sügisel ilmus trükist A. Kruusbergi toimetusel „Ajaloolise Arhiivi“ II köide — „Materjale Maltsveti-liikumise kohta“. On alatud ettevalmistusi „Ajaloolise Arhiivi“ III k. väljaandmiseks. See väljaanne sisaldaks dokumente suure näljaaja kohta Eestis 1695 — 1697 ja ilmuks mag. O. Liivi toimetusel.

Selts võttis osa Rahvusvahelise ajalooteaduste komitee Eesti osakonna, Ida-Euroopa ajaloo-seltside föderatsiooni, Eesti Kultuuriloolise Arhiivi, Tallinna linna poolt 24. II 1928 asutatud „Eesti Ajaloo Kapitali“ komitee, Fenn-Ugria j. t. ettevõtete tööst.

Lisaks endistele astuti väljaannete vahetusse E. R. Keskarhiiviga ja Akad. Kirjandusühinguga.

Lõpule jõudval ajaloolise traditsiooni kogumisel töötasid 1931. a. suvel seltsi 8 stipendiaati Viru-Nigula, Kadrina, Haljala, Jüri, Kursi, Räpina ja Väike-Maarja kihelkonnis. Läbitöötamata on seni ainult veel mõned Virumaa ja Harjumaa kihelkonnad, millega 1932. a. suvel loodetavasti lõpule jõutakse. Mitmeti eriseisundis asuva Petserimaa läbitöötamine jääb veel järke ootama.

Käesoleval tegevusaastal on korraldatud seltsi raamatukogu ja väljatöötamisel on raamatukogu kodukord.

Uusi liikmeid tuli tegevusaasta kestel juurde 8. Tegevusaasta lõpul oli seltsil 83 liiget.

Seltsi juhatusse kuulusid: P. Treiberg (esimees), H. Kruus (abiesimees), M. Sorgsep (kirjatoimetaja), R. Kleis (laekahoidja), J. Köpp ja J. Vasar (ametita juhatusliikmed). Revisjonikomis-

joni kuulusid: O. Liiv, E. Tender ja R. Stokeby, asemikkudena L. Rebane ja V. Juhanson.

Tegevusaasta jooksul peeti 7 ettekande-, 1 üld- ja 1 aastakoosolek, kokku 9 koosolekut, millest osavõtjate keskmine arv oli 25. Koosolekuil esitati järgmised referaadid:

4. oktoobril 1931 — H. Sepp: „Leopold Karl Goetz'i teaduslik tegevus ja selle tähtsus Eesti ajaloo uurimisele“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1931, nr. 3).

Samal koosolekul — L. Leesment: „Piinamise ehk tortuuri kaotamine Eesti- ja Liivimaal“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1931, nr. 4).

25. oktoobril 1931 — H. Kruus: „Eesti Aleksandrikooli komiteede likvideerimise küsimus a. 1885—1886“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1931, nr. 3).

Samal koosolekul — P. Treiberg: „N. I. Karejev †“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1931, nr. 4).

8. novembril 1931 — N. Treumuth: „Narva sündmused 1599. a. sügisel“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1931, nr. 4).

Samal koosolekul — M. Schmiedehelm: „Arheoloogilisi märkmeid Ida-Preisist“.

Nagu uuemad uurimused on kindlaks teinud, esineb Preisi alal mitu erinevat kultuurühikut, mis eriti selgesti on märgatav rooma rauaajal. Põhjapool esineb Meemeli ja Samland-Natangen'i kultuurühik, lõunapool Masuuria ja Ida-Masuuria ala, kuna edelapoolne osa kuulub kultuuriliselt juba enam-vähem Veikseli ala kultuurpiirkonda. Mainitud kultuurpiirkondi ja -ühikut Ida-Preisist on tuntud uurija dr. Engel kindlaks teinud juba eelrooma rauaaja kohta.

Kui varemini arvati, et rooma rauaajal siin mõni uuem asustus on tekkinud, siis näitavad nüüd leiud ja kääbaste areng, mis avaldab pikaajalist aeglast muutumist, et asustuse katkemist siin ei saa eeldada.

Rooma rauaaja kalmed Preisis on välja arenenud pronksiaja kalmetest. Tekib huvitav küsimus, kellele kuulus rooma rauaaja kultuur Preisis. Kuna see kultuur sarnaneb Veikseli ala kultuurile, mille kandjaks olid gootid, siis arvati varem, et ka Ida-Preisi vastav kultuur kuulub gootidele. Kuid nüüd on kindlaks tehtud mitmeid erinevusi mõlemate kultuuride vahel. Kõigepealt maeti Ida-Preisist surnud põletatult, gootide alal aga põletamata; siis pandi Ida-Preisist surnutele relvi kaasa, gootide juures see aga ei esine. Need ja mitmed teised argumendid näitavad, et preislaste ja gootide kultuur ei olnud ühine. Üksikute laipkalmete olemasolust ei saa tuletada veel uue rahva, gootide asumist Ida-Preisi alale, mida peeti toimunuks 9. s. e. Kr.

Suurimaks tulemuseks Preisis tehtud uurimistööl tulebki pidada

asjaolu, et on võimalik jälgida pidevat asustust Ida-Preisias vanemast pronksiajast kuni ajaloolise ajani. See tulemus on saavutatud suurel määral uue meetodi põhjal, mis ei eelda leidude puudumisel kohe rahva väljarändamist või asustuse puudumist või katkemist. Vaheleid katsutakse seletada teisel teel. See tulemus on ka meile eriti sellepärast huvitav, et oletati ka Eestis maa tühjaksjäämist ja gootide sissetulekut, milline väide nüüd aga on ümber lükatud.

29. novembril 1931 — A. Perandi: „Eestimaa rootsiaegse halduse- ja kohtukorralduse arengu põhijooni“.

Halduse- ja kohtukorralduse arengu Eestimaal rootsi ajal võib jagada kahte peafaasi: 1) ajajärk rootsi võimu algusest kuni 17. s. esimeste aastakümneteni ja 2) sealt edasi kuni rootsi aja lõpuni 1710.

Esimesel perioodil moodustas kogu maa-ala administratiivselt ühe asehaldurkonna, mis jagunes 7-sse lääni. Igas läänis oli Eestimaa asehaldurile alluv lääniasehaldur. Läänid jagunesid foogtkonniks või nagu neid kutsuti — mõisa- ja lossiläänideks foogtiga eesotsas. Ajastu lõpupoole hakkasid foogtkonnad kaduma. Kõrgem riigiametnik oli asehaldur, teostades haldus- ja kohtuvõimu kuninga asemel. Asehaldur esindas koha peal kõrgemat sõjalist ja tsiviilvõimu. Tema ülesandeks oli ka kohalikkude riigitulude laekumise eest hoolitsemine. Tähtsa osa asehalduri võimkonnast moodustas tema jurisdiktsiooniline funktsioon. Tegelikult oli asehalduri võimkonnast aadlile ja Tallinna linnale antud privileegidega eraldatud terve kompleks küsimusi, peamiselt jurisdiktsioonilisi.

Lääniasehaldurid nimetati alguses kuninga, ajastu lõpul asehalduri poolt. Lääniasehaldurite kompetents ja ülesanded olid analoogilised asehalduri kompetentsiga: 1) sõjalised ja 2) administratiivsed. Lääniasehalduril oli ka jurisdiktsiooni õigus — linnuse ja lääni ulatuses, kusjuures see õigus oli samuti piiratud seisuste privileegide läbi. Asehalduri ja lääniasehalduri ametalaline suhe on ajastu kestel muutuv olnud. Perioodi alul ja keskpaigu olid lääniasehaldurid iseseisvad, asehalduril oli arvatavasti ainult ülemvalve õigus. Kuid perioodi lõpupoole on lääniasehaldurid sattunud juba alluvuse vahetada asehalduriga, kusjuures mitte vähest osa ei mänginud lääniasehalduri nimetamise õiguse üleminek kuningalt asehaldurile.

Kõige väikesemaiks haldusühikuks olid mõisa- ja lossiläänid foogtiga eesotsas. Foogtid olid alul iseseisvad, kuninga poolt nimetatud. Kohaliku administratsiooni ümberkorraldamisega perioodi lõpul ja riigimaade renditamise tõttu seati nad aga alluvaiks asehaldurile. Mõisade renditamise kadusid juba 17. s. alul paljud mõisa- ja lossiläänid. Vaadeldes üldist haldusekorralduse iseloomu, paistab selle erilise tunnuseks silma võrdlemisi avar detsentralistlik

joon, mis aga 16. s. lõpul on suunatud juba riikliku haldusekorralduse tsentralisatsiooni poole.

Kohtukorralduses näeme sama kolmikjaotust mis halduseski: 1) riiklik kohus, 2) linna kohus ja 3) aadli kohus. Riikliku kohtuvõimu teostajaiks olid asehaldurid ja lääniasehaldurid. Mingit kindlat korraldust kohtupidamises siin välja ei kujunenud, arvatavasti oli see kirjalik nii kaebaja kui ka kostja poolt. Kuid esines ka juhtumeid, kus asja ligemaks uurimiseks asehalduril tuli määrata eriline komisjon. Ajastu lõpupoole sagesid need juhtumid ikka enam. Seda kohut hakati kutsuma koha järele, kus ta oma istungeid pidas, lossi- ehk linnusekohtuks. Esimesel perioodil linnusekohus kindlat ilmet ei omandanud, asehaldur võttis isiklikult istungeist osa. Sama areng toimus ka lääniasehalduri jurisdiktsioonilise kompetentsiga. Nii tekkis igas läänis oma linnusekohus.

Järgneva perioodi kestel (17. s. algusest rootsi aja lõpuni) muutus maa-ala administratiivne liigitus. Kõigepealt kadusid ära mõisa- ja lossiläänid, siis ühenduses lääniasehaldurite kadumisega ka läänid ja linnusekohtud peale Tallinna linnusekohtu. Läänide asemel jagunes maa uutesse ühikutesse — kreisidesse. Kreise oli 4 — Harju, Viru, Järva ja Lääne. Iga kreisi eesotsas seisis kreisi- ehk lossifoogt. Asehalduri nimetus muutub sellel perioodil kuberneriks.

7. veebruaril 1932 — P. Haliste: „Wilamowitz-Moellendorff (1848 — 1931). Jooni tema elust ja teaduslikust tegevusest“.

Esimest korda tõmbas Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff enesele teadusilma tähelepanu oma kirjutisega „Zukunftphilologie“ (1872). mis oli vastuseks Fr. Nietzsche teosele „Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik“. Selles teoses juba on üllatav noore, 23. a. W.-M.-i võime valitseda ühe suure teadusala detailide üle, oskus leida vastavat assotsiatsiooni tarvilisel korral ning seejuures mitte unustada klassilise muinasteaduse koguulatust. See, mis W.-M. selles teoses on ütelnud, on talle iseloomuliseks jäänud ka hiljem.

W.-M. sündis a. 1848 Preisimaa Poola osas. Juba õpingute ajal tuli temas esile tugev kalduvus ühelt poolt antiikaja keeltele, teiselt poolt aga matemaatikale. 1867 — 1869 õppis ta Bonnias, 1869 — 1870 Berliinis, kus ta tegi oma doktorieksami; 1872—1874 reisis ta Itaalias ja Kreekas. 1874 alustas ta oma teaduslikku karjääri, olles eradotsent Berliinis, professor Greifswaldis ja alates 1897 professor Berliinis. Igalpool püüdis ta organiseerida klassilise muinasteaduse ala, eriti Berliinis, kus ta kõigele, mis siin ühendatud klassilise muinasteadusega, on vajutanud oma viljaka tegevuse püüet. W.-M.-i laialdase tegevuse tõttu kujunes ka ta rahvusvaheline kuulsus.

Hellenliku kultuuri määratul väljal ei olnud ükski ala W.-M.-le tundmatu. Selles seisab tema võrratu originaalsus. Keegi ei ole nii järjekindlalt kui tema rõhutanud vajadust omada nii täielikku ülevaadet kreeka kultuurist kui iganes võimalik. Kreeka kultuur ilmutub Homeroses kuni kristluse triumfini pidevas orgaanilises arengus: iga üksikavaldis sellest kultuurist saab arusaadavaks vaid vahekorra arvestamisel tervikulise kultuuriga. Kuid ühtlasi sisaldab ka kõige väikesem üksikasi midagi, mis aitab aru saada tervikust. Mingist detailist lähtudes püüab W.-M. püstitada uusi teooriaid, millist meetodit ta praktiseeris heade tagajärgedega. Eriti aastast 1913 peale töötas ta süstemaatilisel, kusjuures peaaegu iga aasta ilmus temalt mõni suurem eriteos.

W.-M.-s tuleb nähtavale esiteks suur interpret, suur antiik-aja tekstide tõlgendaja, teiseks aga ka suur ajaloolane. Cambridge'i ülikooli ajaloo professor Bury on väärikalt hinnanud W.-M.-i teeneid kreeka ajaloo uurimise alal, tunnustades, et W.-M. on annud hindamata lisandeid kreeka ajaloole, kuigi ta ei ole otseselt kreeka ajalugu kirjutanud.

Samal koosolekul — A. Laar: „1905. a. mälestusi“.

Ettekandes puudutatakse 1905. a. sündmustikust üht uut, seni valgustamatut küsimust, nimelt ap.-õigeusu kiriku aktsiooni 1905. a. ohvrite karistusest päästmiseks.

Nagu teada, oli 1905. a. liikumise mahasurumine õige karm ja armutu. Algas äärmiselt segane aeg, keegi ei olnud kinnivõtjate eest julge, meeoleolu oli rõhutatud, ei teatud, kust abi leida. Abiotsimisel pöördutaksegi ka ap.-õigeusu preestrite poole. Aktsiooni võib jagada kaheks: 1) eelsündmused, kus üksikud mõjuvamad preestrid karistussalkade ülemate ees välja astusid ja 2) nende põhjal tekkinud aktsioon ise, peaasjalikult Riia peapiiskopp Agafangel'i ametlik ringkiri kõigile preestritele. Eelsündmuste peategelaseks osutub Viljandi tolleaegne preester Nikolai Bežanitski, kes abiotsijaid jõudu mööda aitas. Aktsioon ise algas sellega, et piiskopp Agafangel, saades informatsiooni Viljandist preester Bežanitski'lt, kindralkuberner Sollogub'iga läbi rääkis ja läkituskirja kirjutas, mis 7. jaan. 1906 konsistooriumi koosolekul heaks kiideti. Ringkiri saadeti kõigile piiskopkonna preestritele. See ringkiri sisaldab volitust preestritele, karistussalga tegevusele vahele astuda, mitte üksi oma koguduse liikme, vaid ka tuttava teiseusulise eest, kui preester arvamisel on, et vastutusele võetud isik on kas süütu või pole niipalju süüdi, kui karistussalga ülem arvab. Kui preestri vaheleastumine ei aita, siis tuleb paluda karistuse läbiviimine seisma panna, kuni asjast piiskopi kaudu teatatakse kindralkubernerile. Suurem osa neist, kellele surmanuhtlus oli määratud ja kes selle aktsiooni tõttu pääsesid, olid pärit Lätimaalt, kuid arvatavasti 46 isikut ka Eesti alalt.

Aktsiooni põhjuseks võib kõneleja arvates lugeda lihtsat kaastundmust, kuna aeg profiidi löömiseks ühe usu kasuks liiga tõsine oli.

28. veebruaril 1932 — H. Sepp: „Hertsog Karli Liivimaa sõjaretk a. 1600, ühenduses Liivimaa aadli suhtumisega sellesse“ (esimene osa ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1932, nr. 1, kirjutises: „Rootsi-Poola sõda Liivimaal 1600. a. ja 1601. a. alul“).

13. märtsil 1932 — J. Vasar: „Ülevaade Tartu esimese rootsiaegse ülikooli ajaloo“.

Tartu ülikooli asutamine sai võimalikuks, kui kogu Eesti- ja Liivimaa oli vallutatud Rootsil. Suuremas seoses oli see aga reformidega, mis läbi viidi Rootsi siseelus Gustav II Adolphi poolt. See suur reformeerimine paiskus ka Eesti- ja Liivimaale, mis küll enam õnnestus ainult Liivimaal. Reformide eesotsas seisis kindralkuberner Johan Skytte, kes 1630. a. alul Tallinna jõudes kohe suure energiaga reformide teostamisele asus. Juba 1630. a. avati Tartus gümnaasium, mis oli sisse seatud Rootsi koolide eeskujul ja moodustas midagi keskkooli ja ülikooli vahepealset. Sellist kooli oli kerge ülikooliks muuta. 1631. a. võetigi juba see küsimus konkreetselfi üles ja 1631. a. suvel otsustati Tartu gümnaasiumi muutmise ülikooliks. Gustav Adolf määras teatud maa-alad Ingeris koolile ülalpidamiseks. 30. juunil 1632 anti lõplik ürik ülikooli jaoks, kuid tegelikult algas töö ülikoolis juba varem, kas 1632. a. märtsi lõpul või aprilli alul.

Gustav Adolphi ürikuga anti Tartu ülikoolile kõik privileegid, mis varem (1625 ja 1626) olid antud Upsala ülikoolile. Kuid Tartu ülikool pidi sellega arvestama, et ta oli kaotanud oma suure toetaja Lützeni lahingus. Skytte, kes kindralkuberneriks oli kuni 1634. a.-ni, püüdis selle aja jooksul selle poole, et privileegid saaksid tegeliku maksvuse, ja tegi kõik, et ülikooli välja kujundada Gustav Adolphi poolt kavatsatud suunas. 1634. a. aga peab Skytte lahkuma, minnes Göta õuekohtu presidendiks. Ülikoolil algab hoopis uus ajajärk, kus ta peab võitlema oma olemasolu eest. Kristiina eesikostevalitsus pani rõhku peamiselt välispolitikale ja edasi hakkas Kristiina ajal Liivimaa aadel oma mõju administratsioonis ikka enam maksma panema. Järgneval ajal püüti kärpida isegi neid õigusi, mis ülikool oli juba tegelikult saavutanud, ja nii jäid teostamata ka paljud privileegid. Kristiina valitsuse lõpul tabas ülikooli sündmus, mida tavaliselt on seotud suure õnnetusega. 1652. a. teatas Kristiina, et ta raske majandusliku seisundi tõttu on sunnitud ülikooli mõisad kolmeks aastaks pantima (tegelikult kestis see kauem). Ta tagas aga, et ta ülikoolile vajalikud summad annab riigikassast. Referent ei leia, et selle sündmusega võiks siduda Tartu ülikooli õppetöö tagurpidaminekut. Ülikooli tegevuses oli esile tulnud suur lohakas, mis seni oli võimalik kontrolli puudusel.

1652. a. määrusega oli aga kontroll rohkem võimaldatud ja ülikooli viimaseil aastail tõusis õppetöö edukus. Kuid Aleksei Mihailovitši sissetungimisega Liivimaale 1656. a. tuli töö katkestada ja ülikooli nii peaaegu enam elustada ei saadud.

Alates 1635. a. hakkasid ülikooli õppetöös esinema mitmed puudused. Sellele on juba varem tähelepanu juhitud ja väidetud, et Tartu ülikool olevat olnud nagu mingiks võõrkehaks. Eriti on seda rõhutanud Schirren. On tõsi, et Balti aadel ei suutnud kohendada Tartu esimese rootsiaegse ülikooliga, poole üliõpilastest moodustasid rootslased ja soomlased. Kuid see ei põhjenda veel Schirreni väidet. Hoolimata mitmetest puudustest arenes igapäevane õppetöö edukuse suunas ja tõusis eriti perioodi lõpul.

Samal koosolekul — H. Speer: „Kuramaa küsimus XVIII s. algupoolel“.

XV s. algul seisab Kuramaa naabermaade huvide tulipunktis. Kuramaa hertsog Ferdinand on juba kõrges vanaduses ja tal puuduvad järeltulijad; nii seisab ees Kettleri dünastia meessoo väljasuremine. Poola kavatses seda silmapilku kasutada, et Kuramaad täielikult enese külge liita. Poola on aga personaalunioonis Saksiga, ja kuningal on hoopis teised plaanid — ta tahab Kuramaad kuidagi siduda oma dünastiaga. Ka Preisi pöörab Kuramaale tähelepanu ja püüab sobitada abielu Kuramaa lese hertsoginna Anna (pärastise Vene keisrinna) ja ühe Preisi printsi vahel. Kõigi nende plaanide vastu võitleb energiliselt Venemaa, püüdes Kuramaad mõjustada enesele kasulikus suunas. Kuramaa seisused asuvad kõigi nende naaberjõudude püüete suhtes tagasitõrjuval seisukohal ja püüavad säilitada status quo'd, mis võimaldas maa kaugeleulatava iseseisvuse lõdva Poola läänivalitsuse all. Et inkorporatsiooni vältida, valib Kuramaa rüütelkond enesele 1726 omavoliliselt uue hertsogi — Saksi Moritzi, kuninga illegitiimse poja, kes pidi hertsoginna Annaga abielluma. Kuid kuningas Augustil puuduvad võimalused talle Poola riigi vastu mõjuvat kaitset anda. Venemaa astub energiliselt välja selle ebameeldiva pretendendi vastu ja ajab Moritzi militäärse surve abil minema. Poola riigipäev tühistab valimise ja otsustab Kuramaa liitmise Poola külge, niipea kui hertsog Ferdinand sureb. Kuramaa seisused alluvad, kuna nad ei näe mingit võimalust Poolale vastu panna.

Venemaa võidab enesele poolehoidu sellega, et ta Poola troonile uue kuninga valimisel (1733) toetab Saksi kuurvürsti kandidatuuri. Kompensatsioonina saavutab ta, et uus kuningas Kuramaa suhtes ajab Venemaale soodsat politikat. Riigipäev tühistab Kuramaa inkorporeerimise otsuse ja nõustub Vene kandidatuuriga Kuramaa hertsogitoolile, kusjuures Kuramaa õiguslik seisund peab jääma muutmatuks. Nii on Kuramaa küsimus juba ette otsustatud. Ferdi-

nand sureb 1737, ja hertsogitoolile valitakse kohe juba varem kavatsetud Vene kandidaat — Ernst Joh. von Biron.

Preisi oli juba varem oma Kuramaa plaanidest loobuma pidanud, kuna Venemaa vastusurve nende täitmist ei võimaldanud. Nii algas Kuramaale üleminekuajastu, mil maa sõltuvus Venemaast ikka enam kasvas, mis sajandi lõpul lõppes Kuramaa hertsogiiri liitmiselega Vene tsaaririigi külge.

24. aprillil 1932 — J. Mark: „Soome-ugri rahvaste kaubandusest.“

Ostmisse ja müümisse puutuvate sõnade uurimine näitab, et algupäraselt nende sõnade tähendus meil erineb praegusest tähendusest. Ostmine tähendas algupäraselt andmist ja müümine võtmist. Kõige primitiivsem kuju kaubandusel oli vahetuskaubandus. Sõnade etimoloogiline uurimine on näidanud, et soome-ugri rahvad juba õige vara olid laialdases kaubavahetuses teiste rahvastega. Mõningate andmete põhjal võib arvata, et soome-ugrilased olid kaubavahetuses juba ürgajal, hiljem aga indoo-iraani rahvastega, sküütide, gootide ja bulgarlastega. Peamise kaubaartikli moodustasid neil mitmet eriliiki karusnahad. Ka läänemere-soomlaste juures moodustasid karusnahad tähtsaima väljaveo-artikli, nahkade kõrval m. s. ka mesi. Ka suur osa Rootsist väljaveetavaid nahku saadi tõenäoliselt läänemere-soomlastelt. Vanadel kokkupuutumistel skandinaavlastega põhjeneb m. s. ka rootslaste nimi läänemere-soomlaste juures — rodd-man, rodd-karlar, mis algupäraselt tähendab aerutajaid, sõudjaid. Läänemere-soomlased on laenanud sellest sõnast ainult esimese poole — roots, ja selle järele hakanud oma ülemere naabreid läänes nimetama rootslasteks.

Kaupade vahetusel said nahad väärtuse mõõduks. Paljudes soome-ugri keeltes on nahk saanud raha tähenduse, ja just oravanahk, mis oli väikesema väärtusega, mida saadi küttimisel suuremal arvul igalpool soome-ugrilaste asumisaladel ja oli seega arvestamisel soodne. Orav on osas soome-ugri keeltes saanud kopika tähenduse, kuna ühe oravanaha väärtus Venes 17. s. lõpul ja 18. s. algul võrdus ühele kopikale.

Samal koosolekul — P. Johansen: „Põhja-Eesti ranniku asustamine“.

Tähtsamaid dokumente Eesti vanemast ajaloost — „Liber Census Daniae“, külade ja nende valdajate nimistu Harjus ja Virus aastast 1241, ei sisalda ainustki rannaküla nimetust, kuna sealjuures sise-maa külad esinevad peaaegu täielikult. Võib tõestada, et Taani hindamisraamatus leiduvad ülestähendised on koostatud koos ristimisega. Ristimisel aga käidi preestrite poolt läbi kõik asustatud alad, sellepärast võib andmete puudust rannakülade kohta vaevalt seletada Taani hindamisraamatu ebatäielikkusega. On selge, et

rannaasulaid ei võinud veel olla 13. s., siis oleks ka nende elanikud ristitud. Seda lõppotsust kinnitavad omakorda veel hilisemad üri-
kud, sest rannakülad puuduvad peaaegu täielikult ka hilisemates
mõisade müügikirjades ja alles 14. ja 15. s. kerkivad nad aegamööda
silmapiirile.

Vana Eesti küla moodustas enesest suletud ühiku, mille piires
maadvaldavad talupojad etendasid juhtivat osa. Ainult nemad või-
sid kasustada põlde, ainult neile kuulus ühine heina-, karjamaade
ja metsade kasustamine, jahipidamine ja kalastus. Ühise tarvitamise
juures olid kindlad piirid võimatud. Mõisnik püüdis aga eraldada
enesele kindlate piiridega mõisat. Aegamööda arenes sellest maade
jaotamine; ka mererannik jagati hiljem paljudeks väikesiks maa-
tükeks, mis kuulusid sisemaa küladele. Kalastamisõigust võisid
kasustada ainult täieõiguslikud talupojad. Ühest 1415. a. Tallinna
linna ja ordukomtuuri vahel kalurite kohta sõlmitud lepingust
näeme, et merel kalastajad olid hooajakalurid, mitte aga kindlad
ja paigalpüsivad elanikud. Nad tulid, kui algas kalastamishooaeg, ja
viimase lõppedes lahkusid oma kodukohtadesse. Talvel seisid ela-
miseks kõlbmatud kalurionnikesed, n. n. „kalamajad“ tühjadena ja
mahajäetutena. Talupojad olid sellest huvitatud, et mererannik ei
oleks asustatud püsiva elanikkonnaga, mis võiks takistada ja kit-
sendada nende kalastusõigust.

Asustamata rannik, uute valitsejate — sakslaste seisukohalt,
polnud aga sugugi loomulik ja otstarbekohane. Mõisnikel oli kasuli-
kum pidada rannal alalisi kalureid, kes suudaks anda enam anda-
meid. Nii hakkasid nad suure innuga hoolitsema selle eest, et
hooaja-elamud saaksid ümber asustatud püsivateks asulateks. Samal
ajal ootas kaks vilunud kalurrahvast — rootslased ja venelased —
parajat võimalust, et kiskuda oma kätte asustamata rannamaid ja
merekalandust. Meil on teateid paljudest rootsi asulaist, mis tekki-
sid keskajal Eesti rannikule. Umbes 150 aasta jooksul oli terve
mererannik rootslaste poolt asustatud ja vanade eeslaste hooaja-
kalamajade asukohtade asemele tekkinud rohkearvulised rootsi
külad. Umbes sarnaselt Eesti põhjarannikule toimus Peipsi kallaste
asustamine venelaste poolt.

Valitsev arvamine, et rootslased kaua juba enne 1200-ndat
aastat asusid Eesti rannikule, ei ole õige. Põhja-Eesti rannik on
asustatud rootslaste poolt alles peale sakslaste maavallutamist. Enne
seda poleks maatalupojad lubanud võõrastel rannikule ehitada püsi-
vaid elamuid ja nende elanikke tegeleda kalastusega.

Mõningate hilisemate andmete põhjal võime otsustada, et eest-
laste muistse iseseisvuse ajal, mil mererannik oli tühi ja asustamata,
toimus merikaubandus n. n. talupoegade sadamate kaudu. Tallinna
pidas keskajal ja ka hiljem kibedat võitlust nende n. n. kõrval- või

maasadamatega, millistest oli tähtsaim Kaupsaare ehk Mahuranna sadam Viru-Nigula kihelkonnas. Nendes sadamates kasustasid ümb-ruskonna külade elanikud ühiskauplemise õigust. Ei ole mõeldav sadama asustus, kuid oli olemas alaline sadama valve luurajate ja valvurite näol. Kauplemise tõttu rikastusid sadama läheduses sise-külad, mida näitab nende külade adramaade suur arv. Tõenäoliselt kasustati eestlaste poolt ka Tallinna lahe ääres juba varem asunud sadamat sarnaselt Viru-Nigula sadamale.

8. mail 1932 — O. Liiv: „Linnad ja maarahvastik Ees-tis suure näljaaja kriisikuudel“.

Suure näljaaja sündmusi ja nende järelmõju on võimalik kaunis üksikasjaliselt vaadelda selle võrdlemisi rohke arhiivianestiku põh-jal, mis asub Riigi Keskarhiivis, meie linnade arhiives ja välismail peamiselt Läti ja Rootsi arhiives ning raamatukogudes.

Ikaldusaastaks kujunes äärmiselt halbade ilmastiku-olude tõttu juba 1695-es, samadel põhjustel veel märksa raskemaks muutus aga järgmine, 1696. aasta. Ikaldusala haaras eriti tugevasti Soomet ja Põhja-Rootsit, Ingerimaad, Eestimaad, Põhja-Liivimaad, vähemal määral ka Lõuna-Liivimaad ja Lääne-Euroopa riike.

Maal talupojad, kelle üldist majanduslikku jõukust harilikulgi ajal ei või kuigi kõrgeks pidada, sattusid näljaaastail enamikus juba tuntavasse hätta. Viimane muutus aga kohutavaks, kui juba ka kroonurentnikkude ja mõisaomanikkude viljatagavarad lõpukor-rale jõudsid ja sealki enam toetust ei saadud. Rootsi kõrgemate võimukandjate tegevust näljaaastail Eesti- ja Liivimaal jälgides, selgub kujukalt Rootsi valitsuse hoolitsev suhe rahvasse, teiselt-poolt esinevad mitmes suhtes ka puudused maa administratiivvelu korraldamises.

Liivimaa kindralkuberner krahv Erik Dahlbergh püüab olu-korda Liivimaal võimaluse piirides parandada, andes korraldusi hädaliste toetamiseks linnas ja maal, abistades ühtlasi linnu nende poolt teostatavas nälgijate toetamises. Eestimaal, kus häda palju kibedam oli, teotseb kindralkuberner krahv Axel Julius de la Gardie märksa loiumalt.

Maarahva olukord 1696. a. lõpuks ja 1697. a. alguseks kujunes täiesti katastroofiliseks. Rentnikud ja mõisaomanikud, kas ise puu-duses või kõigiti hoides omi väheseid tagavaru, ei toetanud enam omi talupoegi. Kroonu magasiaitadest saadav vähene abi oli nagu tilk vett tule kustutamiseks. Nii muutub rahva meeolelu täiesti meelegeitlikuks. Talv 1696./97. aastal oli väga vali, mis viletsust aina suurendas. Maal tekkis täiesti kaootiline seisukord. Lahtilastud sulased, teenijad ja muu rahvas, otsides päevast päeva äraelamise võimalust, haarasid seesuguste vahendite nagu röövimise, varguse, kerjamise ja muu sarnase järele. Kui kohapeal vilii, loomad ja

muud toiduained olid lõppenud, mindi mujale lootuses, et seal seisukord väljakannatav. Tekkinud rahvaliidumises oli peasuund juhitud linnade poole. Nälgiva rahvastiku keskel võttis massiliselt maad psühhoos, et linna jõudes hädale abi saadakse. Kuigi linnades veel võrdlemisi rahuldavalt vilja leidus, oli siiski rohkesti põhjuseid selleks, et seda tagavara hoolsasti hoiti.

Linnadel ei tulnud hoolitseda ainult oma kodanikkude, vaid ka alevikkude elanikkude ning linnamõisade talunikkude eest. Et talupojad siin väga raskes seisukorras olid, tõendavad andmed nii Tallinna kui Tartu kohta.

Juba 1695. a. lõpul ja 1696. a. esimesel poolel tuleb hulk maavaeseid linnadesse. Märkatavalt suuremaks muutub see vool 1696. a. teisel poolel, kestes 1697. a. suveni. Et linnadel tõsiseid raskusi oli nälgijate abistamisel, selles ei ole kahtlust, kui vaadata linna juurde kogunud puudustkannatajate suurt arvu. Vaatamata igasugustele korjandustele, kroonu magasiaitadest linnale avatud viljale hädaliste toetamiseks ja muule, ei suuda linnad erakordseile raskustele ilma oma majanduselu tugevasti kahjustamata vastu panna. Et olukorda vähegi kergendada, otsustatakse linnadest võõrad vaesed eemaldada, need kodukohtadesse tagasi saata, mis aga raskelt teostatav oli. Surevus nälgijate, eriti laste juures oli suur.

Nälja kriisikuid, milleks võime lugeda eriti 1696. a. lõpu ja 1697. a. alguse kuid, üleelanud puudustkannatajate hulk väheneb aeglaselt kevade tulekuga. Kuid veel kuni uue lõikuseni 1697. a. on puudustkannatajate salgad Tallinna all.

Näljahädalised, kes nälja raskemal ajal suurearvuliselt linna valgusid, lootes sealt abi leida, jäid enamuses täiesti enese hoolde. Linnade poolt antav abi oli maarahvastiku suurele osale liialt väike puuduse kõrvaldamiseks. Selles olukorras hukuvad talumajapidamised mõjustasid kahtlemata tugevasti maa üldist majanduslikku olundit ka järgnevail aastail.

M. Sorgsep.

Varia.

Leo Leesment, *Die Verbrechen des Diebstahls und des Raubes nach den Rechten Livlands im Mittelalter.* Tartu 1931.

Eesti keskaegse õiguse ajaloost on kõige vähem läbi töötatud kriminaalõigus, mille uurimise alal on korda ootamas veel palju algelisigi ja põhilisi ülesandeid. Eepärast on tervitatav, kui mag. jur. L. Leesment on võtnud lähemale vaatlemisele varguse ja röövimise süüteod Vana-Liivimaa õiguste järgi keskajal. Valitud probleem pole Eesti keskaegse kriminaalõiguse uurimise otstarbekohase edasiviimise seisukohalt küll veel esmajärguline ülesanne. Ta pole seda seni, kui meil on vajalikus ulatuses uurimata tekstikriitiliselt vastavad õigusajaloolised allikad, mille alalt küsimused ootavad esmajärjekorras lahendamist. Kuid ometi on L. Leesmenti valitud teema Eesti

keskaegse kriminaalõiguse ajaloo uurimise senisegi taseme juures (peale teatava erandi, millest käesoleva arvustuse lõpus) küllaltki tänuväärne, eriti just vaatlemisele võetud küsimuste omaaegses ühiskonnas olnud elulise aktuaalsuse tõttu.

Oma uurimuse koostamisel on autor kasutanud allikaid ja uurimusi, mille loetelus esineb 104 nummert. Esiplaanil tulevad siin arvesse muidugi Vana-Liivimaa keskaegsed õigusajaloolised allikad: 1) maaõigused (Liivimaa vanem rüütliõigus, Liivimaa õigusepeegel); 2) linnaõigused (Tallinna ja Riia omad — esimese kohta kaks ja teise kohta neli) ja 3) talupojaõigused (peapiiskopkonna, Kuramaa, Liivi (Eesti) ja Läänemaa). Peale nende on veel kasutatud Tallinna ja Riia bursprake'sid (civiloquium'e), mida aga autor vana eksliku traditsiooni järele nimetab „Bauersprache'ks“, mitmesuguseid asjakohaseid ürikuid vastavaist trükitud kogudest ning lõpuks kroonikaid; viimaseist ainult Läti Hendriku ja Balthasar Russowi omi. Allikalisest materjalist on kasustatud ainult trükis ilmunud. Ometi oleks uurimus kujunenud märksa teenekamaks, kui vaatlemisele oleks võetud ka trükkimata arhiivaine, kas või ainult kättesaadavamaist arhiividest, nagu Eesti Riigi Keskarhiiv, Tallinna Linnaarhiiv ja Latvia Riigiarhiiv, mis küll vist väga palju olulist lisa ei paku, kuid arvatavasti siiski mõnevõrra täiendavaid andmeid esitavad ka käsiteldud küsimuse kohta. Ka poleks olnud kaugelki üleaarune autori poolt sagedasti tsiteeritud E. v. Nottbeck'i „Die alte Kriminalchronik Revels“ esitatud kohtuprotokolle ja muid kohtuürikuid kasustada arhiivis leiduvate originaalide järgi. Autor on isegi teadlik, et mainitud dokumendid keskalasaksa keelest kõrgsaksa keelde tõlkimise (lk. 4, 13), lisame juurde: ka osalise ümberjutustuse tõttu on osa oma teaduslikust väärtusest kaotanud. Järelekontroll originaalide põhjal oleks siin tingimata tarvilik olnud; seda enam, et selle teostamine pole seotud suuremate raskustega.

Arvustatava teose kui ajaloolise uurimuse ja selle tulemuste väärtuse suhtes kõige rohkem kahtlusi tekitav on tema käsitlusmeetod ja probleemi-seadeldus. Käsitlus on peaaegu puhtdogmaatiline. Hoolsa üksikasjalisusega jälgib autor Liivimaa keskaegseis eri õigusallikais varguse ja röövimise mõistet, liikisid ja nende puhul maksmapandud karistusnorme. Ja kõrvutades siin Liivimaa õiguste norme saksa emaoiguste vastavate normidega, jõuab autor teatavaile tulemustele. Peamiseks neist on konstateering, et Liivimaa õigustes on määrused varguse kohta laiemalt ja üksikasjalisemalt käsiteldud kui vastavais saksa emaoigustes. Nii leitakse lugu olevat Liivimaa õigusepeeglis võrreldes Sachsenspiegel'iga. Veel suuremat laiendust märgib autor Riia linnaõiguse suhtes, kuna Tallinna linnaõiguses tal pole leida kohalikke iseseisvaid muudatusi. Viimast nähtust seletatakse asjaoluga, et Tallinnale oli kohtulikuks ülemastmeks Lüübek, millelt vastuvõetud linnaõiguse tallinlased olid seetõttu sunnitud säilitama muutmatuna. Kõige rohkem üksikasjastatud määrusi konstateerib autor Vana-Liivimaa talupojaõigustes, märkides ühtlasi, et neis esitatud õigusnormid peavad silmas ainult valitseva härrasseisuse huvisid. Röövimise kohta käivais määrusis ei leia autor Vana-Liivimaa õigustes laiendamise tendentsi: vastavad normid on siin saksa emaoigustest lihtsalt üle võetud.

Esitatud tulemused on peaaegu olulisem, mida autor saavutanud Vana-Liivimaa eri õiguste vastastikusel võrdlemisel ja nende kõrvutamisel saksa emaoigustega. Uurimuse peaväide on kokkuvõetav lausesse: Vana-Liivimaa keskaegseis õigustes on määrused varguse kohta käsiteldud laiemalt ja üksikasjalisemalt kui vastavais saksa emaoigustes, kuna õigusnormid röövimise suhtes on retsipeeritud muutmatult. See tulemus pole muidugi mitte väärtusetu. Kuid ta pole sisult ometi rohkem kui ainult osa eeltööst uurimuse pealkirjas püstitatud teema igakülgset haaravaks käsitlemiseks. Autor on jäänud poolele teele peatuma, katkestades selle just eelseisva raskema osa

ees, jõudnud küsimuseni: missugused tegurid on põhjustanud Vana-Liivimaa õigustes varguse kohta käivate määruste laiendamise? See on jäetud iseisvaks probleemiks, mille uurimisele pole tahetud asuda (vrd. lk. 173). Kuid siin just ongi see tulipunkt, mille käsitlemist oleksime eriti oodanud ja mille lahendamine oleks meie orduaegsele ajaloolle võinud anda mõnegi huvitava ja oluliselt väärtusliku lisajoone.

Autor aga piirdub siin poolmöödamines tehtud järeldusega: varguse kohta käivate määruste laiendamine Vana-Liivimaa õigustes olnud tingitud siin selle süüteo sageda esinemisega, mille põhjustena ta mainib lühikestes märkustes kaht asjaolu. Kohalikud pärisrahvad ei olevat 13. sajandil nende alale tunginud maavallutajais näinud maa õiguspäraseid peremehi. Võimetud aktiivse võitlusega kaotatud tagasi võita, läinud nad passiivsele vastupanule, mille üheks väärvormiks kujunenud vargus. Teisest küljest esinenud Vana-Liivimaal varguse juhtumeid sagedamini ka sisserännanute hulgas, mille põhjustanud asjaolu, et nende keskel leidunud rohkesti madala kõlbla tase-mega isikuid. Selline element püüdnudki siis kergemaks rikastumiseks oman-dada võõrast vara seadusevastaselt, eriti salajasel teel — vargusega.

Need autori poolt oma peaväite seletamiseks lühidalt esitatud hüpoteesid jäävad tema käsitluses hoopis õhku rippuvaiks. Kui aga autor kas või üksi need väited Vana-Liivimaa õigustes varguse kohta esinevate määruste laiendamise põhjustena oleks suutnud tõestada, oleks tema uurimuse tulemu-sed olnud võrratult ulatuslikumad teoses seni saavutatute kõrval. Tõsi küll, see on märksa raskem ülesanne, mis nõuab juba palju suurema allikate ja uurimuste hulga kasutamist; kuid selle ees ei oleks tulnud siiski tagasi kohkuda.

Lõpuks tuleks veel eriti märkida, et valitud teema Vana-Liivimaa talu-pojaõiguste suhtes ei osutu õnnestunuks. Need on selleks veel liiga vähe' eriuurimustega ette valmistatud. Juba nende õiguste tekstide editsiooni alal pole viimne sõna kaugeliki öeldud, nagu seda põhjendatult tunnustab ka nende viimane toimetaja prof. L. Arbusow. Edasi on tarvis Vana-Liivimaa talupojaõiguste suhtes toimetada veel põhjalikke tekstikriitilisi uurimisi. On vaja selgitada, kui palju neis on ladestunud vana-eesti õigusnorme, kui palju endistest aegadest skandinaavia ja vene mõjusid, missugused määrused hilje-mini kohapeal kujunenud ja mis siis lõpuks osutub saksa algupäraga laenuks.

Enne, kui need küsimused pole lahendatud, milleks muidugi tuleb kasu-tada maksimaalsel määral vastavaid skandinaavia ja vene õigusallikaid, tei-sest küljest aga kohalikku ajaloolist traditsiooni, eriti folkloori jne., peab autori valitud eriküsimuste taoliste probleemide käsitlemine Vana-Liivimaa talupojaõiguste põhjal jääma paratamatult väheviljakaks, nagu see on juhtu-nud kõnesolevaski teoses.

H. K.

H. Reiman, Eestlaste rassiline koostis. Tartus 1931, 176 lk.

Käesolev teos on tekitanud võrdlemisi suurt liikumist. Seda kahel põhju-sel: esiteks seetõttu, et see enesest nii huvitav ala pole veel meil Eestis leidnud populaarteaduslikku käsitlust (ka puhtteaduslikku väga vähe) ja tei-seks oma silmatorkava ja ägedaid vastuvaidlusi väljakutsuva tendentsi tõttu. Autor toonitab oma teose alul ja samuti lõpulgi väga selgelt, et ta tahab maha lõhkuda soome-ugrilise hõimusuguluse aate, kuna sellele ei vastavat peä mingisugust tõusugulust, ja kuna hõimuaade põhjenevat peajasjalikult tõusugulusel.

Olgu kõigepealt öeldud, et autori väite viimane pool on õieti lahtistest ustest sissemurdmine, seät ükski soome-ugri keeleteadlane pole eriliselt rõhutanud soome-ugrilist tõusugulust, vaid esikohal just keele- ja kultuuri-

sugulust, mis on aga eitamatu fakt. Veel enam: just soome-ugri keeleteadlased on alati toonitanud, et laplased näiteks ei kuulu tõuliselt soome-ugri rahvaste hulka, vaid et nad on hoopis eri tõugu kuuluva rahvana alles hiljemini omaks võtnud soome-ugrilise keele. Ka teiste soome-ugri rahvaste juures, eriti aga ungarlaste suhtes oletavad soome-ugri keeleteadlased tunduvalt tõulisi lisasegusid, kuigi nende täpis kindlaksmääramine õieti filoloogia piiridesse ei saagi kuuluda. Vähemalt prof. Setäläst jääb mulje, nagu kauduks ta soome-ugrilastegi juures pea igasugust tõulist ühtlust eitama, eriti arvesse võttes inglaste, prantslaste, ameeriklaste ja teiste segarahvaste analoogiaid. Nii siis asub prof. Setälä umbes samal seisukohal nagu H. Reimangi, ja viimane poleks tarvisenuki hakata teist korda Ameerikat avastama, kui ta oleks vähegi tutvunud nii mitmel puhul väljendatud prof. Setälä seisukohaga (H. Reimani allikate nimestikus puudubki täielikult prof. Setälä nimi, samuti prof. Mikkola ülevaade soomlaste antropoloogiast „Omas Maas“, soome antropoloogide Hällsteni ja Petriuse nimed ja dots. dr. Bartuczzi teosed ungarlaste antropoloogia üle).

Peab aga ütleva, et prof. Setälä näib liialdavat pea igasuguse soome-ugrilise tõusuguluse eitamisega. Seda vaadet võivad muidugi ainult antropoloogid korrigeerida, ja seda tegi huvitaval kombel ungari antropoloog dots. dr. Bartucz V soome-ugri kongressil 1931. aasta juulikuul Helsingis (vt. ka Kaarlo Hilden: Unkarilaiset rotututkimuksen valossa, koguteoses „Heimoliitto“, Helsinki 1931). Dr. Bartuczzi analüüsi järele on nimelt ungari rahvas 45—60% ühiseid tõuelemente niihästi soomlaste kui ka eestlastega, nimelt keskarvuliselt 5% põhja tüüpi ja 40% ida-balti tüüpi kohati kuni 60%), siia juurde veel lisaks keskarvuliselt 15% alpi tüüpi, milline esineb Eestiski Reimani andmetel kuni 7%, kõnelemata peamiselt Lääne-Eestis esinevast põhja tüübist ja eriti Ida-Eestis domineerivast ida-balti tüübist, kuigi Reimanil nende kohta täpsed protsentarvud puuduvad. Nii on võimalik, et Ungaris esineb mõnes kohas üle 80% sama tõuelementi nagu Eestiski, teistes kohtades muidugi vähem.

Mida tuleb neist andmeist järeldada? Muidugi seda, et ühtlast soome-ugri tõugu pole praegu olemas, kuid küll on olemas enam-vähem ühtlane soome-ugriline eritõu elementide kombinatsioon, milles ida-balti tõug esineb domineerivana. See lubab oletada, et see tõug esines domineerivana ka soome-ugri algrahvas, kes kord kahtlemata oli olemas ja kelle keeleliste ja kultuuriliste traditsioonide jätkajaks on praegu kõik soome-ugri rahvad, laplased küll kultuuri laenajatena. Nähtavasti pole uued tõulised lisasegud soome-ugri rahvaid kunagi korraga seevõrra üleuputanud, et nad oma keelelise ja kultuurilise algupära oleksid kaotanud. Nähtavasti on võõras tõuline lisaelement ikka vähemuses olnud ja soome-ugrilise, õieti ida-balti põhielemendiga assimileerunud. Sel kombel võis võõras tõuline element aastatuhandete kestes protsendiliselt tunduvalt suureneda, kuid keele ja kultuuri põhikarakter jäi ikka soome-ugriliseks, olgugi et nii keelelisi kui ka kultuurilisi laene vastu võeti, nagu neid tunneb küllalt praegune teadus.

Kuid ida-balti antropoloogiline tüüp on ühine ka Ida-Euroopa indoeurooplastega, nimelt slaavlaste ja baltlastega peajasjalikult. Ka see pole juhus. Keeleteadus eeldab nimelt, et uurali (soome-ugri-samojeedi) algrahvas on olnud kõige lähemais kokkupuuteis indoeuroopa algrahvaga, võib-olla isegi algsuguluses, nagu tahavad näidata keelelised andmed. Sellest tuleb kahilemata järeldada ka teatud tõuelementide sarnasust indoeuroopa ja uurali algrahvaste vahel, ja selleks ühiseks tõuelemendiks oligi nähtavasti ida-balti tõug.

Dr. Bartuczzi konstateerib ungarlaste tõulises koostises peale põhja, alpi ja ida-balti tõuelementide veel 1% vahemere, 20% dinaari, 15—20% eel-aasia ja 4—5% mongoli tõuelemente. Viimane näib teatud kombel esine-

vat kõigi soome-ugri rahvaste juures, isegi minimaalsel määral Eestis, natuke rohkem Soomes. Seda ei eita absoluutselt Reimangi, sest vastavate mongolilaadiliste tõutunnuste olemasolu peab ta omas faktilises ülevaates väga sagedasti konstateerima. Tundub aga, et ta ei taha neile andmeile pea mingisugust tähtsust lubada, vaid püüab ikka alla kriipsutada, et kõigele vaatamata eestlased kuuluvad „eurooplaste“ hulka või asuvad vähemalt eurooplaste või mongoloidide vahemal, nagu ta seda mitmel puhul toonitab. Ta nimetab isegi nii nimetatud mongoli voldi esinemist eestlaste silmaahitusel, kuigi väga harva, ja tuleb üldotsusele, et see tunnistavat ainult hilisemaist minimaalseist veresegamisjuhtudest mongollastega. Selle seletusega ei taha aga nende ridade kirjutaja päri olla. Pole ju meie maa kunagi olnud türklaste poolt okupeeritud, nagu suurem osa Ungarit mõne sajandi kestes. Ka pole meie maa olnud kunagi tatarlaste valitsuse all, nagu Venemaa ja osa Poolast ja Leedust. Üldse on võimata seletada mingisuguste hilisemate veresegudega nõrgal kujul võrdlemisi harva esinevate mongoloidsete tõutunnuste esinemist eraldatud eestlaste tõulises karakteristikas, vaid tuleb siiski oletada ühist mongoloidset pärandust igivanast soome-ugri ajast, milline Mendeli seaduste järele üldiste tõutunnuste kompleksis pärvituse teel edasi antud, kuigi vaevalt märgatava põhikihina. Näib igatahes olevat tõenäoline, et peale ida-balti tõuelemendi esines uurali algrahvas ka mongoloidne tõuelement, mis viitab lähidastele suhetele idapoolsete rahvastega. Sellele näivad viitavat ka keelelised andmed. Kuigi pole suudetud veenvalt tõestada nõndanimetatud uurali-altai keelesugulust, pole siiski suudetud seda ka absoluutselt eitada, sest teatud keeleliste faktide olemasolu ei luba seda. Üldmuljena jääb, et mingisugused väga kauged ja vanad, kas algsuguluse või naabrussuhted üheltpoolt uurali, teiselt poolt altai rahvaste vahel peavad siiski kunagi olnud olema, ja antropoloogiliseks järeelmõjaks sellest ajast oleksidki soome-ugri rahvaste juures mongoloidsed tõutunnused, mis on eestlaste juures vägagi äratuuldunud, siiski kahtlemata olemas.

Eelpool väitsime, et soome-ugri rahvastel on palju ühiseid tõuelemente vähemalt idapoolsete indoeurooplastega. Selle järele avaldasin arvamist, et soome-ugri algrahvas leidis ka mongoloidseid tõuelemente, mis on ühised altai rahvastega. Sellest järgnebki, et soome-ugrilased on teatud kombel vahelüüks indoeurooplaste ja altai rahvaste vahel, nagu seda toonitab paaril korral H. Reimangi ja nagu sellest kõnelevad paljudki välismaa teadusmehed. See sobib väga hästi uusima, Holger Pederseni poolt väljendatud filoloogilise teooriaga nn. nostraatsete keelte algsuguluse kohta, milliste hulka kuuluvad muude seas ka indoeuroopa, uurali ja altai keeled. Nende keelte ühine nimetus on tuletatud ladina sõnast *nostrer* — „meie“, indoeurooplaste seisukohalt vaadatuna. Nostraatsete hulka kuuluksid siis kõik need keeled, mis on kas või kaugeimaski algsuguluses indoeuroopa keeltega.

Eriliselt nimetaksin nn. vererühmade käsitlust käesolevas teoses, milline avaldab samasugust tendentslikkust, nagu seda märgata mujalgi selles teoses, või veel rohkemalgi määral. Autor tahab siin vägisi tõendada, et oma vererühmadegi koosseisult olevat eestlased isegi lääne-eurooplaste olei lähedased, kuid puuduvat sarnasus näiteks eestlaste ja ungarlaste vahel. Kui asume erirahvaste juures esinevate eriliste vererühmade protsent-arvulisele analüüsile, või kõige parem, joonistame nad diagrammile, siis selgub vastuvaieldemata tõsiasi, et eestlased, soomlased ja ungarlased, samuti venelased, lätlased, poolakad j. t. kuuluvad kahtlemata idaeuroopalisse vererühmade kompleksi, kuna näiteks inglased, norralased, rootslased, prantslased ja sakslased, üldse germaani rahvad meist teravalt lahku lähevad. Neid lahkuminekuid illustreerivad eriti kõigi rahvaste vererühmade protsentarvude võnkumised eestlaste omadega võrreldes. Vererühmade koosseisult sobivad eestlased väga hästi Ida-Euroopa ja ka Lääne-Aasia rahvaste

hulka, kuid erinevad igatahes tunduvalt lääne-eurooplastest sõna kitsamas mõttes. Sama mulje jääb õieti kogu teose läbilugemisel: Eestis näivad kindlasti ida-euroopalised tõutunnused ülekaalus olevat lääne-euroopalistega võrreldes, kuigi protsendiliselt need suhted kaugeltki pole välja selgitatud.

Käsitatavas teoses esinevad mõned otsesed eksiväitedki. Nii oletatakse mitmel puhul slaavlaste ürgkodu Karpaatides, milline vaade on slavistide keskel juba ammu kolikambri heidetud. Praegu asetatakse slaavlaste algkodu igatahes Dnepri, Beresina ja Pripeti ümbrusse. Sküüte sarnastab autor Hiinast tulnud dینگlingidega, kuna ometi ammu on kõigile selge, et sküüdid olid iraanlased. Lehekülj 151 tähendab autor, soome-ugrilaste keskel võiksime tõuliselt kõrvaldada laplased — nagu juba varemini tähendasin, on see ammu tehtud. Pole millegagi tõendatud, et vogulite ja ostjakeite põhielement ida-balti raassist täiesti erinev oleks. Ka on väga küsitav, kas on liivlaste juures ida-balti sugemed täitsa varju jäänud, nagu autor väidab, tsiteerides Grewingki't, kes arvab, et liivlased ei esindavat mitte soome, vaid pigemini leedu tüüpi — on ju leedugi rahva peamiseks komponendiks ida-balti tõug.

Ungarlaste suhtes tsiteerib autor Virányi't, kes toetudes Vámbéry'le arvab, soome-ugrilased olevat andnud ungarlastele vaid keele, kuna nende vaimline ja füüsiline iseloom olevat türgipärane. Siin kohal tuleb tähendada, et ei olnud Vámbéry antropoloog, ega pole Virányi'gi seda, ja eelpool tsiteeritud praeguse prima ungari antropoloogi Bartucz'i väited lükkavad Virányi-Vámbéry arvamused kaunis põhjalikult ümber. Edasi kordab autor Ungari turkofiilide muinasjuttu ungarlaste päritolust hunnidest, milline väide on küllalt järsus vastuolus ajalooliste faktidega: hunnid võimutsesid Ungaris 4. ja 5. sajandil p. Kr., sulades hiljemini, osalt varemini seal olnud rahvastesse, osalt uutesse pealetulijatesse (avaarid, slaavlaste j. t.). Alles pärast 4.—5. sajandit tulid ungarlaste esiisad Ungarisse. Võib-olla, et nad sealt mõningaid hunnide jäänuseid veel leidsid — võib-olla, et „mikroskoobilise uurimisega“ neid praegugi võidakse leida, kuid mingisugusest ungarlaste päritolust hunnidest ei või küll juttugi olla — palju rohkem oleks põhjust kõnelda siis juba näit. ungarlaste päritolust slaavlastest.

Filoloogilise naljatilgana tundub eestlaste läti keelse nimetuse „igauns“ seletus autorilt: see polevat muud kui „äraaetud“. Ometi tuletub see sõna eesti maakonna nimetusest „Ugaunia“, loomulikult selle vanemast, meile täpsemalt teadmata kujust. Läti verbiga „gaut“ — ajada, pole „igauns“ nimel midagi tegemist, kuna aetud oleks läti keeli „gauts“.

Lõppväitena tähendab autor, polevat mingit põhjust üht või teist soome-ugri rahvast „hõimurahvana“ teiste seast välja tõsta. Rahvaste suhteid määravat ainult ühised huvid, peamiselt majanduslikud. Rahvaste hõimlusr romantika olevat aga ebaeluline ja võivat koguni tumestada ja segada reaalsete huvisuhete taotlemist. Siinkohal tahaksin küll ülirealistlikule autorile meelde tuletada pühakirja sõna, et inimene ei ela mitte üksnes leivast, modernis keeles öeldud majandusest, samuti rahvadki mitte. Autori arvates ebaeluline hõimuromantika oli igatahes vene surve ajal väga eluliseks vaimuvirgutajaks meie rahvale ja on seda praegugi, kuigi meie praegu vaba rahvana võime ja peame sõprussuhteid pidama võimalikult kõigi maailma rahvastega. Siiski on hõimurahvad meile keeleliselt, kultuuriliselt ja minugi-pärast puhtromantilise hõimusümpaatia seisukohalt seevõrra teistest rahvastest lähemal, et tahes või tahtmata suhted nendega kujunevad palju südamelikumaks kui teiste rahvastega, kellega peame üleval eeskätt asjalikke huvisuhteid, kuna nemad pealegi ei vaja meie erilisi sümpaatiavaldusi, millised on loomulikud ainult hõimurahvaste keskel, kõigi H. Reimani taoliste skeptikute kahtluste peale vaatamata. Ka pole keegi suutnud tõendada, et hõimuromantika ei suudaks luua rahvuskultuurilisi väärtusi.

Just selle vastu: hõimuromantika mõju all on igatahes eesti kultuuri tundu-
vasti rikastatud soome ja ungari kultuuride elementidega. Jääb ainult loota
ja selleks kaasa aidata, et hõimuromantika ja teiste tegurite mõjul kujuneks
tõepoolest kõrgepingelise vaimlise kultuuriga soome-ugriliste rahvaste kul-
tuuriline rühm ülemaailmlises kultuurirahvaste peres.

V. Ernits.

Stählin, Heinrich: Die Verfassung der livländi-
schen Landeskirche 1622—1832. Eine kirchenrechtsgeschichtliche
Studie. (Sonderdruck aus der Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechts-
geschichte, Band LII 1932, Kanonistische Abteilung XXI, lk. 289—371.)
Weimar, Hermann Böhlaus Nachf., 1932.

Viimasel ajal esineb märkimisväärse röömustava nähtusena ka väljas-
pool kodumaad huvi Baltimaade kiriklikkude olude uurimise vastu. Nii aval-
das 1931. a. dr. phil. Ernst v. Boetticher oma Jena dissertatsiooni:
„Beiträge zur Entstehung des evangelischen Prediger-
standes in Kurland“ (Libau, Verlag von Gottl. D. Meyer 1931;
88 lk.), mis, arvestades ka Liivi- ja Eestimaa olusid, jõuab tähelepanda-
vaile tulemustele. Nüüd on Heinrich Stählin oma Erlangeni õigustead-
uslikus dissertatsioonis käsitelnud „Liivimaa maakiriku põhikorda 1622—
1832“. Kuna Boetticher omas teoses kasustas ürikulisi, kroonikalisi ja kir-
janduslikke allikaid, piirdub aga Stählin pea ainult trükis avaldatud seaduste-
kogudega ja nendega ühenduses oleva kirjandusega. „Õiglaselt ja vigu vai-
kimata“ katsub ta Balti rüütelkonna saavutisi oma maa suhtes teaduslikult
hinnata. Lühikese ajaloolise ülevaate järele aja kohta kuni 1622 (siin pole
käsitluses aga mainitud säärast põhjapanevat teost, nagu L. Arbusowi „Ein-
führung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland“), annab ta sama-
laadilise ülevaate ka rootsi ja vene aja kohta kuni luteriusu kirikukorralduse
täieliku ümberkujundamiseni kirikuseadusega 28. dets. 1832. Siia liitub lühike
ülevaade allikaist ja käsitluse põhjalustest. Järgmises kahes peaosas vaadel-
dakse kiriku halduslikku organisatsiooni (superintendent, konsistoorium,
praost, pastor ja kiriku alamametnikud), teiselt poolt kiriklikku kogudust
(tema jaotus, õigused ja kohused; patronaat, kirikuvõõrmondrite, kirikueest-
seisjate ja ülemkirikueestseisja ametikorraldus).

Välismaisel uurijal pole välistel põhjustel olnud võimalust või taht
kasustada oma uurimuses kõike seaduslikult fikseeritud, samuti ka käsiteldud
ajastu kohta rikkalikult säilinud arhiivmaterjale, vaid on piirdunud ainult
kirjanduse andmetega (kõigepealt Hupeli ja Buddenbrocki poolt esitatutega).
Siin oleks kohalikel ajaloolastel ülesandeks juristi tööd edasi jätkata. Nii
näiteks on Saaremaa eripalgelist kirikukorraldust ainult riivatud (lk. 327),
mitte aga lähemalt käsiteldud. Ka kirikuvõõrmondrite seisund ja mõni teinegi
küsimus vajaks põhjalikumad valgustust. — Kokkuvõttes peab autor talu-
poegliku koguduse õiguslikku olundit teoses käsiteldud ajastu kestes kaugeltki
mitte ideaalselt lahendatuks ja lausub siin sagedasti teravalt arvustavaid sõnu.

Ühenduses ülalmainitud teosega võiks juhtida tähelepanu veel sama
autori kirjutisele, mis pole tähtsuseta ka ajaloouurimisele: „Lettlän-
dische Kirchenverfassung“ (Korrespondenzblatt für die evan-
gelisch-lutherischen Geistlichen in Bayern, nr. 16; 57. Jahrgang, 18. IV 1932,
lk. 145—147).

Berliin.

R. Seeberg-Elverfeldt,

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jätkab 1932. aastal senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajalbo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemas ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), E. Blumfeldt, prof. A. R. Cederberg (Soome), O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, R. Kenkmann, E. Kerem, H. Kleis (Ottenson), R. Kleis, A. Koort, dr. Arvi Korhonen (Soome), prof. H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, M. Lepik, O. Liiv, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve †, A. Oinas, prof. H. Oldekop †, A. Perandi, prof. A. Pridik, Fr. Puksov, prof. K. Ramul, G. Rauch, M. Schmiedehelm, dots. H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, M. Sorgsep, prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), prof. P. Treiberg, N. Treumuth, prof. J. Uluots, dots. J. Vasar, K. Vilhelmson, dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling † (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen † (Soome) ja R. Övel.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind:** 2 kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülge — 10 krooni, $\frac{1}{2}$ lehekülge — 5 krooni jne.

Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub septembrikuus. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927., 1928., 1929. 1930. ja 1931. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.